

kleio

29e jaargang nr. 6 juli/augustus 1988

Tijdschrift
van de vereniging
van docenten
in geschiedenis
en staatsinrichting
in Nederland
(NGN)

KONING - STADHOUDER WILLEM III TRIOMFATOR

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mevr. Z. Matthee, *voorzitter*,
Heivlinder 53, 2317 JT Leiden.
Tel. 071-21 58 73.
N.J. Stam, *vice-voorzitter*,
Kortenaerstraat 5, 5102 BV Don-
gen. Tel. 01623-20 85 6.
L.J.G. van Schie, *1e secretaris*,
Telgenkamp 17, 7576 EH Olden-
zaal. Tel. 05410-14 74 4.
Mevr. J. Reitsma, *2e secretaris*,
Van Brerostraat 79, 7312 VL
Apeldoorn. Tel. 055-55 82 38.
H. van Duijsen, *penningmeester*,
Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Am-
sterdam. Tel. 020-73 34 94.
Mevr. J. van der Leeuw-Roord,
Wattstraat 20, 2561 XN 's-Gra-
venhage. Tel. 070-63 88 05.
Mevr. T. Perdeck-Schimmel,
Timorstraat 27, 3818 CK Amers-
foort. Tel. 033-15 09 7.
F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL
Zoelen. Tel. 03448-16 86.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vrees-
wijkstraat 329, 2546 AK Den
Haag. Wilt u daarbij aangeven tot
welke categorie van leraren u be-
hoort en op welk schooltype u
werkzaam bent.

Voor 1988 bedragen de contri-
buties:

1. Docenten PA/PABO,
Havo, Vwo en Tertiair
onderwijs f 90,-
2. Docenten Mavo/Lbo f 70,-
3. Buitengewone leden (zij die
niet meer werkzaam zijn in
het onderwijs) f 65,-
4. Studenten f 65,-
5. Partnerlidmaatschap f 25,-
Leden die minder dan 16 uur per
week les geven kunnen in aanmer-
king komen voor een verminderde
contributie. Hiertoe moet men
jaarlijks vóór 1 december een
schriftelijk verzoek indienen bij
de penningmeester, met vermeld-
ding van naam, adres, naam van
de school en de categorie waartoe
men behoort.

*Adreswijzigingen en opzegging
dienen schriftelijk aan de admini-
stratie te geschieden.*

kleio

Kleio is het blad van de VGN en
verschijnt tien maal per jaar, inci-
denteel met (mini)didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krom-
mekamp 16, 3985 PJ Werkhoven.
Tel. 03437-19 02.
C. Bogaerts, IJsselstein.
A.J.L. van Hooff, Nijmegen.
Mevr. T. Bogaerts-Stoopman,
IJsselstein.
C.W. Torremans, Alphen aan den
Rijn.
Mevr. J.G. van der Leeuw-Roord,
's-Gravenhage.
B. Engbers, Utrecht.
D. Verkuil, Utrecht.

*Secretariaat: C.W. Torremans,
Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen
aan den Rijn. Tel. 01 720-4 40 61.
Eindredactie: T. Bogaerts-Stoop-
man, Omloop-West 9, 3402 XM
IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.*

Leden van de VGN ontvangen
Kleio kosteloos. Niet-leden kun-
nen zich abonneren op Kleio,
maar reglementair komen alleen

diegenen in aanmerking voor een
abonnement zonder lidmaatschap,
die niet werkzaam zijn als leraar
geschiedenis en staatsinrichting in
enigerlei categorie van onderwijs
in Nederland. Over uitzonderin-
gen beslist het bestuur.
Abonnementsprijs (incl. porto)
f 75,-; buitenland (excl. België)
f 95,-. Losse nummers kosten
f 7,50.

Informatie over het leerlingen-
materiaal van de VGN, de Kleio-
(mini)-Didactica vindt u in de
Kleio-Krant.

U kunt bestellen door het overma-
ken van het betreffende bedrag op
postgiro nr. 128701 t.n.v. pen-
ningmeester VGN te Den Haag.
Wilt u op het biljet aangeven om
welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd wor-
den. De prijs bedraagt, voor kant
en klare opnamemodellen f 360,-
voor een hele pagina, f 275,-
voor een halve en f 175,- voor
een kwart pagina. Voor informa-
tie over inlevertermijnen en ande-
re formaten kunt u zich wenden
tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau
Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/Utrecht
ISSN 0165-6449

Inhoud

- 3 'Dutch William' — een Britse visie op
de Stadhouder-Koning
Richard Turner
- 5 Willem III naar Engeland:
een heugelijke gebeurtenis?
Guido de Bruin
- 14 'William and Mary': alibi en business
A. Huussen
- 18 1688—1988 Tentoonstellings-
programma
- 19 Zeger Willem Sneller 1882—1950
Piet van Hees
- 24 Het CSE 1988: het slechtste examen
sinds jaren
Kees Klok, Fred Timmermans, Ron
Hendriks, Wim Rongen en Brechtje
Pel
- 25 Vakdidactiek mag niet verdwijnen
Joris Paulussen, Jan de Valk, Marian
Langenbach

28 Staatsinrichting in de basisvorming
Jan Brouwer

32 Ideeetje misschien...?

34 Recensies

41 Kleio-krant

Toegezonden kopij

De redactie accepteert alleen
schrijfmachine-typewerk of printer uitdraai
in double strike/NLQ-kwaliteit.

Overname

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van
artikelen is slechts toegestaan na
schriftelijke toestemming van de redactie.

kleio

nummer 6/88
pagina's 2 en 3

Willem III en Maria Stuart door Jean Henri Brandon (ca. 1660–1714). Rijksmuseum Paleis 'Het Loo'.

'Dutch William' - een Britse visie op de Stadhouder-Koning

Richard Turner

In dit nummer van *Kleio* wordt in enkele artikelen aandacht geschonken aan 'William and Mary' in wat ruimere zin. Het verschijnsel herdenken, wat er nu precies herdacht wordt en de manier waarop over Willem III en zijn tijd geschreven wordt, komen aan de orde. Als eerste geven wij het woord aan Richard Turner, die als Engelsman over Willem III niet zo ontevreden is. De auteur is docent geschiedenis aan een public school.

mieux moest men Willem tot koning benoemen.

In zijn geromantiseerde en nationalistisch getinte *'History of England'* zag de 19de eeuwse Engelse historicus Macaulay Willem als Englands bevrijder van de Stuart-tyranie en als vader van de Engelse vrijheden. Willem werd afgeschilderd als een koning die de voorrechten en de rol van het parlement heeft gerespecteerd en als zodanig sterk contrasteerde met de, volgens Macaulay en latere Whig-historici, despootachtige neigingen van de Stuart-dynastie.

De Whigtraditie zag Willem als de hersteller van de Engelse vrijheid en ook in zekere zin als de beschermer van het eigenlijke van de Engelse 'geest', een pater patriae op dezelfde manier als zijn overgrootvader gezien werd door de Nederlandse historici uit de 19de eeuw.

De rol van Willem III als stadhouder in de Republiek roept echter andere associaties op. Hij was veel machtiger dan zijn voorgangers. Dat had hij vooral aan het Rampjaar te danken. Utrecht, Overijssel en Gelderland waren tijdelijk in handen van de vijand gevallen. Dank zij de steun van de stadhouder werden zij weer in de Unie opgenomen, — en niet als Generaliteitslanden, wat Holland wel gewild had, — maar zij betaalden daarvoor met de invoering van de beruchte Regerings Reglementen. De groot-

In Engeland is 1988 een herdenkingsjaar. Wat herdacht wordt is de zogenaamde 'Glorious Revolution' van 1688. In juni van dat jaar riep de Engelse elite de hulp in van Willem III om hun voorrechten en vrijheden te verdedigen tegen de naar hun mening 'arbitrary' (dat wil zeggen des-

potische) politiek van Jacobus II. Aanvankelijk was de Engelse elite niet van plan om Jacobus van de troon te zetten en Willem III in zijn plaats te aanvaarden, maar tot verbazing van iedereen vluchtte Jacobus het land uit.

De troon was vrij geworden en faute de

De vlucht van Jacobus door Jan Luiken. Atlas van Stolk, Rotterdam.

scheepse wetsomzettingen in de Hollandse steden gaven hem invloed in de interne politiek, behalve in Amsterdam. Zeeland was al voor 1672 nauw met hem verbonden. Al met al ontbrak het hem wat de stemhebbende provincies betreft alleen aan politieke controle in Friesland en Groningen.

Ook had hij de reputatie dat hij zijn stadhouderlijke machten en voorrechten tot het uiterste exploiteerde. Zijn politieke manipulatie van de verschillende provincies, en vooral van Gelderland, Utrecht, Overijssel en Zeeland, is berucht. De uitbarsting van Plooiërijen na zijn dood is een afspiegeling van de onpopulariteit van zijn politiek.

'Arbitrary Government' op de manier van Jacobus II in Engeland was natuurlijk onmogelijk gezien de relatief beperkte macht van de stadhouder onder het Republikeinse staatsbestel. Maar Willem heeft wel degelijk de interne politiek van de provincies tot zijn eigen voordeel sterk gemanipuleerd zoals Stephen Baxter, de biograaf van Willem, het wat eufemistisch uitdrukte: 'William played a rough game of Politics'.

En of!

Een niet-begeerde koning

Op het eerste gezicht was Willem een wat ongewone kandidaat om als beschermer van de Engelse voorrechten en landsvrijheden een plaats in te nemen. Ook zijn de redenen waarom hij naar Engeland is gekomen in dit licht moeilijk te verklaren.

Voor Frederik Hendrik en Willem II maakte het verhogen van de status van de Oranje-dynastie een belangrijk deel uit van hun politiek. Daarom lag het voor de hand dat Willem naar Engeland kwam om het koningschap te aanvaarden. Willem verwachtte ongetwijfeld dat hij koning zou worden na de dood van Jacobus en zijn aankomst in Engeland had gedeeltelijk het doel zijn erfenis te verdedigen.

Aanvankelijk nodigde het parlement hem niet uit om koning te worden en zelf zei hij in zijn 'Declaration' van september 1688 dat hij slechts kwam om de voorrechten en vrijheden van het Engelse volk te verdedigen. Uiteraard was dit niet zijn enige reden. De werkelijke reden was evenwel niet het verlangen naar de troon maar het uitschakelen van Engeland als mogelijke bondgenoot van Frankrijk. En daarnaast, als de kans zich voordeed, om samen met Engeland de strijd tegen de Zonnekoning voort te zetten.

Toen de troon onverwacht vrijkwam na de vlucht van Jacobus moest de Engelse elite hem wel de kroon aanbieden, maar men deed dit wel met beperkte macht. In januari 1689 kwam de 'Convention' bijeen. Dit was een door het parlement opgerichte

commissie die belast was met het ontwerpen van een overeenkomst tussen de Peers en Gentry en hun nieuw ingehuurde koning. Het was de bedoeling dat deze zo veel mogelijk in hun eigen voordeel zou werken. In zijn memoires schreef de tijdgenoot Sir John Resesby dat *'before any person was named to fill the throne they would frame such conditions upon which he should be accepted as king and tie him up more strictly to the observance of them than other princes had been tied up before him'*.

De Parlementsleden hadden Willem naar Engeland gehaald met het gevolg dat, onbedoeld, Jacobus van de troon gestoten werd. Zou hij terug komen dan waren de gevolgen niet te overzien.

In feite was Jacobus toen al bezig met het voorbereiden van een tegenoffensief. Het Parlement werd nu van Willem afhankelijk omdat hij de enige was die het kon verdedigen tegen de wraak van de voormalige koning.

Willem maakte van de gelegenheid gebruik en drong erop aan dat hij tot koning benoemd zou worden en dan wel met volledige macht. Op dertien februari 1689 werd hij tot koning gekroond, waar dus nog geen sprake van was toen hij in november van het jaar daarvoor bij Torbay landde.

Een ongewenste oorlog

Vreemd genoeg toonde Willem weinig interesse voor zijn nieuwe land en het koningschap betekende voor hem voornamelijk dat hij Englands financiële bronnen kon uitmelken om zijn strijd tegen Lodewijk XIV voort te zetten.

Deze steunde de pogingen van Jacobus II om de Engelse kroon weer in handen te krijgen. Zo kwamen ook de Engelse staatsbelangen in het spel in de oorlogen tegen Frankrijk. Het was de vraag of deze belangen gesteund werden door de oorlog ter land waar Willem op doelde. Volgens de Whigs, die er financieel en politiek profijt van trokken, was dit zeker het geval terwijl de Tories van mening waren dat een oorlog ter zee een meer effectieve verdediging bood. De Tories beschuldigden Willem van het uitbuiten van Engelse voorraden ter verdediging van Hollandse staatsbelangen.

In 1692, tijdens een debat in het Lagerhuis, zei de Tory Sir Thomas Clarges: *'It is a recieved opinion with the Dutch that England is an inexhaustible fountain, but if you (d.w.z. de Engelse regering) go on at the rate you have I am afraid you will quickly be drawn dry. ... Our interest lies in having a good fleet at sea and not to send armies abroad which will drain the nation of ... our money'*.

Deze beschuldiging was niet geheel onge-

grond. Willem behandelde Engeland meer als een bondgenoot van de Republiek dan als zijn eigen koninkrijk. Zijn belangstelling voor de interne Engelse politiek concentreerde zich bijna uitsluitend op de financiering van zijn buitenlandse politiek.

Onbedoelde gevolgen

Gezien de nawerking van zijn beleid op de twee landen is dit wat ironisch. Onder Willems leiding werd Engeland ingeschakeld bij de Europese betrekkingen en bleef minstens tot het einde van de Napoleontische oorlogen, in zekere zin de laatste fase van de krachtmeting tussen Engeland en Frankrijk die in 1688 begon, een belangrijke rol spelen. Tot 1688 bevond Engeland zich aan de rand van het Europese diplomatieke toneel. Af en toe was het wel eens een nuttige bondgenoot maar het was zeker niet één van de 'groten'. Toen Willem Engeland in zijn strijd tegen Lodewijk betrokken had dat tot resultaat dat Engeland tot de grote machten gerekend werd. Voor de Republiek was het resultaat van zijn oorlogspolitiek juist omgekeerd. De Negenjarige Oorlog kenmerkt het hoogtepunt van de invloed van de Republiek op de Europese diplomatie, maar in de daarop

volgende Spaanse Successie Oorlog waren het Engelsen, vooral de veldheer Marlborough, die de sleutelposities bekleedden. Zo zwaar was de financiële druk dat de Republiek zelfs al voordat de Vrede van Utrecht was getekend begon met het afdanken van haar krijgsvolk. De door Willems politiek veroorzaakte oorlogen eindigden dus in financiële uitputting. De Republiek bleef wel een gewaardeerde bondgenoot maar was geen leidende mogendheid meer. Willems oorlogspolitiek die Engeland tot een grote macht verhief liet Nederland tot de status van een klein land afzakken.

Nog belangrijker waren de economische consequenties. De grote schaal waarop er gestreden werd tijdens de Negenjarige Oorlog, en de daarop volgende oorlogen na Willems dood, vereiste in de beide landen een enorme uitbreiding van de strijdkrachten. Op korte termijn werd er een massieve belastingdruk op zowel Engeland als de Republiek gelegd. Dit uitbreidingsproces verschaftte Engeland de militaire voorraden en de noodzakelijke bureaucratische en financiële ondersteuning die het in de loop van de achttiende eeuw mogelijk maakte een koloniaal stelsel op te bouwen. De symbiose tussen Engeland en haar koloniën zorgde voor een uitgebreide markt voor haar pro-

dukten, de bepalende factor voor de ontwikkeling van de massaproductie. Zo legden veranderingen eind zeventiende eeuw de basis voor de industriële revolutie in de laat achttiende eeuw. De nawerking van de oorlogen gaf de Republiek evenwel geen economische voordelen. Integendeel, de zware ballast die de oorlogsfinanciering was geweest, leidde tot het uitputten van de financiële en economische voorraden van de Republiek.

Het is paradoxaal dat Willems Engelse invasie van 1688, die hij zelf zag als het bewerkstelligen van zijn buitenlandse politieke doeleinden, die voornamelijk gericht waren op Nederlandse belangen, op den duur meer positieve bijdragen leverden aan Engeland dan aan de Republiek. Daarom is het niet verwonderlijk dat het jaar 1688 meer uitbundig herdacht wordt hier in Engeland dan in Nederland. Als koning bracht Willem III grote veranderingen teweeg die hij niet voorzien had, laat staan bewust anticipeerde, maar die er uiteindelijk wel toe hebben bijgedragen dat Engeland in de 19de eeuw een grote economische en diplomatieke bloeiperiode tegemoet ging.

Willem III naar Engeland: een heugelijke gebeurtenis?

Guido de Bruin

Dat men in Nederland in wetenschappelijke kring zeer kritisch staat ten opzichte van de Stadhouders-Koning zal u na lezing van het eerste artikel van deze 'William and Mary'-reeks niet verbazen. De auteur, verbonden aan de RU Utrecht, gaat uitgebreid in op de staatkunde van Willem III. Het 'heugelijke' van de tocht naar Engeland in 1688 ziet hij niet zo.

Noch in de Republiek, noch in Engeland verwekte het bericht van de dood van Willem III in 1702, na een val van zijn paard, grote beroering. De Republiek zuchtte onder de drukkende last van 30 jaar schier onafgebroken krijg tegen Frank-

rijk of de dreiging daarvan en zag alweer een nieuwe oorlog met Lodewijk XIV in het verschiet. Zowel financieel als moreel verkeerde het land in een deplorabele staat, terwijl de stagnatie in de handel en scheepvaart, de pijlers van de welvaart,

'Pro religione et libertate' staat op de vlag van de Prinses Maria – onder deze leuze voer de vloot in 1688 naar Engeland.

Exercerende musketiers ca. 1670 en een enkele musketier ca. 1610. (Uit. C.M. Schulten e.a., Het leger in de zeventiende eeuw, Bussum 1969, p. 91/46).

die al zozeer van het strijdgewoel te lijden hadden gehad, met groeiende zorg werd gadeslagen. Bovendien had het regentenpatriciaat schoon genoeg van de welhaast onbeperkte machtspositie die de stadhouder zich de afgelopen jaren verworven had en snakte het ernaar het heft in eigen hand te nemen.

In Engeland heerste evenmin grote droefenis. Het land was door toedoen van Willem III na diens overtocht, zonder daarop voorbereid te zijn geweest, in de coalitieoorlogen tegen Frankrijk verzeild geraakt en zag met lede ogen de stijgende druk van de belastingen en van de staande leger- en zeemacht aan. Bovendien was de koning een vreemde in Engeland gebleven, die geheel eigenmachtig of met behulp van zijn uithemse gunstelingen het beleid had bepaald en zich aan de Engelse aristocratie en problematiek nauwelijks iets gelegen had laten liggen.

Ook het verlies van de persoon van de stadhouder-koning vermocht geen diepe smart op te roepen. Willem III was een gereserveerde, teruggetrokken, stuurse, haatdragende en gedreven persoonlijkheid geweest, die zich met al zijn krachten op de realisering van bepaalde doelstellingen had geconcentreerd zonder morele scrupules te kennen en geen enkele tegenspraak had kunnen velen. Hij was zijn eigen weg gegaan zonder zich van iemand iets aan te trekken en slechts ten opzichte van enkele intimi had hij warme gevoelens gekoesterd. Noch met Willem van Oranje of Frederik Hendrik, noch met Elizabeth I of Karel II had hij veel gemeen en bemind had hij zich niet gemaakt.

Willem III in de geschiedschrijving

Des te opmerkelijker is daarom de positieve beoordeling die Willem III over het algemeen gedurende de 19de en 20ste eeuw in de Nederlandse en Engelse geschiedschrijving ten deel is gevallen. De in Nederland lange tijd dominerende nationalistisch-orangistische geschiedbeschouwing idealiseerde de stadhouder-koning als de man die met zijn verheven staatkunde de Republiek en Europa van Franse overheersing had gevrijwaard, ondanks de doornen die het Hollandse regentenpatriciaat met zijn kleinzielige kruideniersmentaliteit op zijn pad had gestrooid. De minder fraaie kanten van zijn binnenlands beleid werden daarbij als onmisbare ingrediënten om zijn buitenlandse staatkunde te kunnen verwezenlijken verdoezeld, goedgepraat of op de koop toe genomen.

De in Engeland lange tijd overheersende liberale Whiginterpretatie idealiseerde de

stadhouder-koning als een vorst die een einde aan de tirannie van de Stuarts had gemaakt en definitief de parlementair-constitutionele monarchie had gegrondvest. De negatieve zijden van zijn buiten- en binnenlands beleid en zijn persoonlijkheid konden hem tegenover de realisering van dit grote goed gemakkelijk vergeven worden.

De ervaring die Nederland en Engeland in de jaren 1930 en 1940 opdeden, droeg nog tot de positieve oordeelsvorming bij en deed de schaduwzijden van Willem III's supra-nationale staatkunde des te geder vergeten. In tegenstelling tot de slappe *appeasement*-politici van de jaren '30, die Hitler veel te lang zijn gang hadden laten gaan en Europa aan Duitse overheersing hadden overgeleverd, had Willem III dadelijk het gevaar van een Franse hegemonie onderkend en zich tot levenstaak gesteld dit tijdig te bezweren, een taak waarin hij wonderwel was geslaagd, al plukten pas zijn opvolgers de vruchten van zijn werk.

Ofschoon de huidige stabiliteit van de internationale verhoudingen en van de parlementaire stelsels in West-Europa de wijze waarop deze verworvenheden tot stand zijn gekomen de laatste decennia wat uit het centrum van de aandacht hebben weggedrukt en de belangstelling voor de persoon en staatkunde van de stadhouder-koning sterk is geslonken, is het beeld van de grondlegger van het machtssevenwicht in Europa en de grondvester van de constitutionele monarchie in Engeland toch het overheersende gebleven. Juist in het herdenkingsjaar 1988 zal dit beeld zonder twijfel weer tot vervelens toe worden opgeroepen, zodat een kritische evaluatie van de staatkunde van Willem III en de betekenis van de interventie in Engeland daarin wel op haar plaats is.

Ommekering in de buitenlandse politiek

Het buitenlands beleid van de Republiek onderging met de verheffing van Willem III in 1672 niet zo'n gedaanteverwisseling als vaak is gesuggereerd. Het gevaar van de kant van Frankrijk was reeds in de jaren 1640 onderkend en vanaf 1658 acuut geworden. De Witt had gemeend dat dit gevaar het best bestreden kon worden door toenadering tot Frankrijk te zoeken, een bondgenootschap ermee aan te gaan en de internationale problemen, die hoofdzakelijk voortvloeiden uit de gestage neergang van het Spaanse Rijk, in onderlinge samenwerking op te lossen. Een alternatief voor zijn beleid zag De Witt eigenlijk niet, zoals uit verschillende memories blijkt. Een coalitiepolitiek was voor de Republiek te hoog gegrepen en vanwege de zwakte van

het Spaanse Rijk, de verdeeldheid van het Duitse Rijk, de strijd van de keizer tegen het Osmaanse Rijk en de onbetrouwbaarheid en vijandigheid van Engeland, waarmee de ene na de andere handelsoorlog werd uitgevochten, ook niet haalbaar. De uit deze taxatie voortvloeiende gedragslijn, die De Witt overleverde aan de inschikkelijkheid en tegemoetkomendheid van Lodewijk XIV, liep verkeerd af. Onaangekondigd viel de Zonnekoning in 1667 de Zuidelijke Nederlanden binnen, zodat de Republiek zich tenslotte genoodzaakt voelde, wellicht wat ondoordacht en overijld, op de sinistere aanbiedingen van Karel II in te gaan en de Triple Alliantie met Engeland en Zweden te ondertekenen, waarmee de coalitiepolitiek haar intrede deed.

Ofschoon Lodewijk XIV voor het moment water bij de wijn deed, bleek de ondeugdelijkheid van deze koersverandering alras. Met steun van de heimelijk overgelopen Karel II

en van Munster en Keulen lanceerde de gekwetste Zonnekoning in 1672 een frontale aanval op de Republiek, die van geen enkele zijde bijstand kreeg. Zonder tegenstand te ontmoeten liepen de Franse legers Gelderland en Utrecht onder de voet en kwamen pas bij de waterlinie tot stilstand.

In die wanhopige en chaotische situatie ging in de Hollandse en Zeeuwse steden de bevolking aan het hollen, dwong de verheffing van Willem III in de ambten van zijn voorvaders af en dreef de vervanging van meer dan een kwart van het regentenpatriciaat door, nadat de Haagse burgerij op beestachtige wijze de gebroeders De Witt had vermoord. Door een uiterste krachtsinspanning, die hem de lof van vriend en vijand bezorgde, wist de jonge prins met de inderhaast aangeworven troepen en bondgenoten in de loop van 1673 en 1674 het grondgebied van de Republiek te bevrijden. Het rampjaar 1672 bleef echter als een trauma in aller geest hangen.

Caspar Fagel, Raadpensionaris van Holland.

Willem III contra Amsterdam

De verdwijning van het acute levensgevaar deed de speelruimte voor het buitenlands beleid terugkeren. Hierbij openbaarden zich in tegenstelling tot de tijd van De Witt twee richtingen, die elkaar min of meer in evenwicht hielden, een dualisme dat het hele tijdvak tussen 1674 en 1688 overschaduwde. Aan de ene kant stond de stadhouder, bijgestaan door zijn trouwe paladijn Fagel, de opvolger van De Witt als raadpensionaris van Holland, op de bres voor een harde gedragslijn, een confrontatiepolitiek tegen Frankrijk. Deze stoelde op zijn diepgewortelde overtuiging dat de expansiezin van Lodewijk XIV een duurzaam gevaar voor het machts-evenwicht in Europa en voor de veiligheid van de Republiek betekende. Een gevaar dat nog werd vergroot door de chronische zwakte en onzekere toekomst van het Spaanse Rijk, en dat dus slechts macht en wapengeweld de Zonnekoning tot inschikkelijkheid konden brengen. Met al zijn krachten en met alle middelen streefde de stadhouder er daarom naar de coalitieoorlog voort te zetten en later, na 1678, deze opnieuw te doen ontbranden, om Frankrijk terug te dringen tot de grenzen van 1659.

Hiertegenover stond het Amsterdamse stadsbestuur, stilzwijgend geruggesteund door een niet onaanzienlijk deel van het Hollandse regentenpatriciaat, met stijgende hardnekkigheid een gematigder koers voor. Deze houding werd ingegeven door groeiende angst voor de uit de hand lopende staatsuitgaven en de door de oorlog van 1672-1678 zwaar getroffen economie maar vooral ook door politieke motieven. Ofschoon de herinnering aan 1667 en 1672 geen ogenblik vervaagde en van onderschatting van het Franse gevaar geen sprake was, was de stad er toch tegelijk diep van

Kaart die de verste opmars van de vijanden in 1672 aangeeft en de aanwezige inundaties. (Uit: D.J. Roorda, Het Rampjaar 1672, Bussum 1971, p. 79).

overtuigd dat een grootschalige coalitie-oorlog het potentieel van de Republiek verre te boven ging. In de gegeven internationale constellatie, waarin noch van het zieltogende Spanje, noch van de door het Osmaanse Rijk bedreigde keizer, noch van de verdeelde Duitse vorsten veel te verwachten viel en Engeland, waar alles om draaide, een te onbetrouwbare en instabiele factor vormde, kwam dit op zelfmoord neer. Met al zijn krachten streefde Amsterdam er daarom naar een einde aan de oorlog te maken en op betere voet met Lodewijk XIV te komen, ten einde evenals De Witt in samenwerking met hem de internationale geschillen tot een oplossing te brengen, hem met lichte concessies aan het lijntje te houden en af te wachten of er wellicht een gunstiger constellatie in het verschiet lag.

Tot 1678 wist de stadhouder de coalitie-oorlog tegen Frankrijk, die steeds rampzaliger verliep, gaande te houden en de overhand te behouden. De vrede van Nijmegen betekende echter de ommekeer en een zegepraal voor Amsterdam. In het volgende decennium wist de machtige stad alle pogingen de preciaire vrede met Frankrijk te verstoren af te slaan, al ging onder-tussen wel enig grondgebied in de Zuidelijke Nederlanden en het Duitse Rijk verloren. Ofschoon de stadhouder letterlijk geen middel onbenut liet om de confrontatiepolitiek te doen zegevieren en de weerstand van de Amstelstad te breken, bleef hij knarsetandend aan het kortste eind trekken.

De vraag welke richting in het buitenlands beleid achteraf gezien het gelijk grotendeels aan haar zijde had is niet moeilijk te beantwoorden. Alhoewel de stadhouder met zijn agressieve opstelling Lodewijk

XIV meermalen op zijn schreden deed terugkeren — zoals bij de blokkade van Luxemburg in 1682 — en hij tot op zekere hoogte een heilzaam tegenwicht tegen *appeasement*-neigingen bij Amsterdam vormde, hield de door hem voorgestane staatkunde onverantwoorde risico's in, die gemakkelijk fataal voor de Republiek hadden kunnen worden. Zij was niet in staat om lange tijd achtereen in haar eentje de Franse legers te weerstaan zonder daaraan financieel en economisch te gronde te gaan, een gevaar dat Willem III te licht opvatte. Of de Republiek in de jaren 1680 bij een grootscheepse oorlog voldoende steun van buiten had ondervonden om zich staande te houden, mag betwijfeld worden.

Natuurlijk nam ook Amsterdam risico's door de Zonnekoning tegemoet te willen komen en zich afhankelijk te willen maken van diens goedgunstigheid, doch evenals ten tijde van De Witt was er eigenlijk in de gegeven omstandigheden geen alternatief voorhanden en bood de tactiek om met praten en concessies erger te voorkomen en tijd te winnen voorlopig de beste kansen.

De machtspositie van Willem III als stadhouder

Dikwijls is de binnenlandse staatkunde van Willem III nogal vergoeilijkt door te wijzen op zijn hooggestemde buitenlandse idealen. Volkomen ten onrechte. Alles wijst erop dat de stadhouder er vanaf het eerste moment stelselmatig op uit is geweest zijn machtspositie bovenmatig te versterken en liefst de soevereiniteit te verwerven, los van elk buitenlands doel,

Plunderingen bij het huis van regent Langewagen te Hoorn. (Uit: Het Rampjaar 1672, p. 104.)

met negering van de ongeschreven constitutie. Binnen twee jaar na zijn verheffing wist hij in de heroverde landprovincies Utrecht, Gelderland en Overijssel de regeringsreglementen in te voeren. Deze verschafte hem praktisch onbeperkte macht en alle benoemingsrechten en lieten de regenten op generaliteitsniveau naar zijn pijpen dansen.

In de stemhebbende steden van Holland en Zeeland wist hij van de wetsverzetten van 1672 en van zijn benoemingsrechten en mogelijkheden tot informele beïnvloeding met behulp van plaatselijke favorieten en door de systematische toepassing van patronagepraktijken zodanig gebruik te maken dat bijna overal - Amsterdam vormt de notoire uitzondering - het regentenpatriciaat verschijnselen van vleugellamheid vertoonde. Dit durfde zijn mond doorgaans niet meer open te doen, uit vrees op een zijspoor gerangeerd te worden.

Bij het versterken van zijn machtspositie en het uitschakelen van politieke tegenstanders schrok de stadhouder, zonder zijn handen zelf vuil te maken, letterlijk nergens voor terug, zoals bijvoorbeeld uit zijn beloning van de moordenaars van de gebroeders De Witt was gebleken. Veel van zijn protégés en werktuigen waren gewetenloze lieden, die geen middel schuwden om de prins en zichzelf te bevoordelen en zich rustig aan verduistering, corruptie, intimidatie, afpersing en andere praktijken overgaven. Hun loyaliteit aan het huis van Oranje en hun bruikbaarheid als prinselijk werktuig voorkwamen meestal een vervolging. Als gevolg van het hele stadhouderlijke patronagesysteem, waarop we helaas nog steeds erg weinig zicht hebben - als er één onderwerp uit dit tijdvak is waarnaar diepgaand onderzoek dringend gewenst is, is het dit - doortrok een geur van verrotting en bederf het bestel. Natuurlijk kwamen ook tijdens De Witt tal van onoirbare praktijken voor. Doch de wijze waarop Willem III te werk ging ondermijnde het normbesef en verantwoordelijkheidsgevoel van het patriciaat en leidde tot vervreemding en apathie.

Tekenend voor het veranderend geestesklimaat in het algemeen is de pamflettenstrijd, die na 1672 veel van zijn frisheid, originaliteit en vuur verloor.

De stadhouder ging nog verder. Al in de bange dagen van 1672 schrok hij er niet voor terug met behulp van zijn oom Karel II, met wie de Republiek zich in oorlog bevond, een soevereine positie in de Republiek na te jagen, al liep dit op niets uit. In 1675 poogde hij zich zelfs met behulp van Fagel van de Gelderse hertogshoed meester te maken om via die springplank een soortgelijke soevereiniteit in de andere gewesten te kunnen verwerven.

De magistraat van Utrecht biedt Lodewijk XIV de sleutels van de stad aan, 1672. (Uit: K.H.D. Haley, De Republiek in de 17e eeuw, Haarlem 1979, p. 115.)

Slechts de weerzin die zich in Holland en Zeeland bij het patriciaat en de bevolking manifesteerde deed hem inbinden.

Ondanks zijn formeel dienende functie bezat Willem III in de Republiek een ongeëvenaarde machtspositie. Over het leger en de vloot voerde hij geheel eigenmachtig het bevel, al naar gelang het hem goedgeacht, zonder met de Staten-Generaal, het secrete besogne ervan, de Staten van Holland of enig ander college rekening te houden. De voorbereiding van veldtochten geschiedde met de Raad van State en de legeraanvoerders, de voorbereiding van zeecampagnes met de admiraliteiten en vlootvoogden. Te velde nam hij alleen het commando voor zijn rekening, ter zee liet hij de admirals hun gang gaan. Het instituut van de gedeputeerden te velde en ter zee verloor dan ook elke betekenis.

De buitenlandse politiek behartigde de stadhouder eveneens gedeeltelijk op eigen houtje. Regelmatig voerde hij besprekingen met vorsten en gezanten zonder iemand erin te kennen en zond hij gunstelingen, vaak militairen, op een diplomatieke missie uit zonder de generaliteit en de reguliere gezanten erin te betrekken, zodat er in feite tot op zekere hoogte van een dubbele diplomatie sprake was. Deze in de Republiek uniek gebleven handelwijze stelde hem in staat onder meer de situatie in Engeland te verkennen en in een later stadium zich met de oppositie aldaar te verstaan, het Spaanse Rijk in zijn verzet tegen gebiedsafstand aan Lodewijk XIV te stijven en de Duitse vorsten tot eensgezindheid en gezamenlijk verzet tegen Frankrijk aan te sporen.

Dit beleid spoorde zeker niet met dat van de Staten-Generaal.

De overige aangelegenheden liepen in beginsel wel via de Staten van Holland en het secrete besogne van de Staten-Generaal, maar kwamen daarin dikwijls pas op het laatste moment aan de orde. Belangrijke kwesties werden langdurig voorbereid door een binnencirkel, die bestond uit een gering aantal vertrouwelingen van de stadhouder. Hierin speelde Fagel de eerste viool en protégés uit de buitengewesten als Bentinck en Dijkvelt namen een steeds voorname plaats in. De Amsterdamse burgemeesters werden daarbij alleen in de regel in een vroeg stadium gepolst om eventuele oppositie dadelijk te onderkennen en de wind uit de zeilen te nemen. Dit gebeurde óf door de plannen bij te stellen, óf door de behandeling via het secrete besogne van de Staten-Generaal met zijn ja-knikkers te

Hans Willem Bentinck, graaf van Portland.

Mr. Everard van Weede, heer van Dijkveld, 'Extra-ordinaris Ambassadeur in Groot Britanje enz.'

Stadhouder Willem III ca. 1677, Caspar Netscher. Rijksmuseum, Amsterdam.

laten verlopen. Wanneer de formele besluitvorming tenslotte plaatsvond, deden de hiervoor gesignaleerde patronagepraktijken in Holland en de Unie hun werking gelden. Dat Amsterdam desondanks tien jaar lang de overhand behield, geeft voldoende aan welk een enorme intrinsieke macht de stad aan het IJ bezat. Niet voor niets bleef Willem III zijn leven lang bevreesd voor de Amstelstad, met name na het echec van 1684, toen Fagel en hij de stad formeel van ongeoorloofde verstandhouding met Frankrijk en hoogverraad beschuldigden, en tenslotte bakzeil moesten halen.

De tocht naar Engeland

De uitzonderlijke machtspositie van de stadhouder stelde hem in staat geheel eigenmachtig in 1688 de tocht naar Engeland voor te bereiden en te ondernemen en daarmee een keerpunt in de geschiedenis van de Republiek, Engeland en Europa te bewerkstelligen.

Het autocratische en katholieke bewind dat Jacobus II sinds de dood van zijn broer Karel II in Engeland voerde, had steeds meer weerstanden opgeroepen en tot een explosieve situatie geleid. Dit vuur werd door Willem III, die niet door loyaliteitsgevoelens jegens zijn schoonvader werd gekweld, en door Fagel doelbewust met vlugschrijven en onderhandse manipulaties aangewakkerd, op soortgelijke wijze als zij in 1672 de woede en haat tegen de Loevensteinse factie in Holland naar een kookpunt hadden gedreven en in 1673 de oppositie in Engeland tegen Karel II hadden uitgespeeld. De stadhouder, die als kleinzoon van Karel I en — via zijn huwelijk met Maria Stuart — als schoonzoon van Jacobus II rechtmatige aanspraken op de Engelse

troon kon doen gelden, presenteerde zich daarbij als voorvechter van de traditionele Engelse vrijheden en het protestantisme, zonder over zijn eigenlijke motieven te reppen.

Toen een zevental vooraanstaande Engelse aristocraten hem in juli 1688 na de geboorte van een troonopvolger, die zijn legitieme kansen schimmig maakte, op zijn verzoek een uitnodiging tot interventie deed toekomen, aarzelde Willem III, die al in het voorjaar tot ingrijpen had besloten, niet langer. Slechts bijgestaan door een handjevol vertrouwelingen als Fagel, Bentinck en Dijkvelt versterkte hij leger en vloot, organiseerde hij de oppositie in Engeland, sloot hij subsidieverdragen met een aantal Duitse vorsten en bracht hij een alliantie met de keizer tot stand, zonder dat de staatsorganen van de Republiek ergens in gekend werden. Alleen van de instemming van de Amsterdamse burgemeesters pogde hij zich vroegtijdig te verzekeren, tevergeefs.

Natuurlijk konden de maandenlange militaire en maritieme voorbereidingen niet verborgen blijven, maar met een beroep op de inderdaad gevaarlijke internationale constellatie werd ieder uit binnen- en buitenland die naar het doel durfde te informeren de mond gesnoerd. Pas toen in september 1688 alles in kannen en kruiken was, werden de Staten van Holland en het secreet besogne van de Staten-Generaal om toestemming voor de onderneming gevraagd. Geconfronteerd met een fait accompli, grotendeels monddood gemaakt door de stadhouderlijke praktijken en niet in staat alle voor- en nadelen en onzekerheidsfactoren van dit va banque-spel voldoende te overzien, gingen zij wonderlijk snel en gelaten met de riskante plannen accoord. Begin november stak de vloot voor de tweede maal in zee, nadat een storm de eerste poging had verijdeld.

De gelukkige uitkomst van de interventie heeft de onverantwoorde risico's die Willem III nam bij de tijdgenoten en het nageslacht verdoezeld. Slechts door een aaneenschakeling van onvoorspelbare toevalligheden en onvoorstelbare meevallers — met name de afwezigheid van de Engelse vloot, de eensgezinde opstelling van de Engelse aristocratie, de vlucht van Jacobus II en de afwachtende houding van Lodewijk XIV — werd de onderneming in ijltempo met succes bekroond.

Wat zou er gebeurd zijn wanneer de Engelse vloot een landing had belet en Jacobus II zich met Lodewijk XIV tegen de Republiek had verbonden? Wat zou er gebeurd zijn wanneer Willem III na de landing in een slepende burgeroorlog terecht was gekomen die een groot deel van het leger en de vloot van de Republiek had gebonden

terwijl de Franse legers vrij spel hadden? Wat zou er gebeurd zijn wanneer Willem III na de landing had bemerkt dat Lodewijk XIV een frontale aanval op de Republiek had geopend en de Engelse vloot de terugtocht had afgesneden?

Moedwillig heeft de stadhouder al deze levensgrote risico's genomen en de veiligheid en misschien het bestaan van de Republiek op het spel gezet om zijn eigen politieke doeleinden te verwezenlijken, een waaghalzerij die hij zich op het slagveld nog kon veroorloven maar in dit geval niet te verdedigen is. In feite was de onderneming van 1688 zeker zo riskant als het uitzenden van de Armada in 1588; het oordeel over Willem III zou bij een mislukking nog veel vernietigender geweest zijn dan over Filips II, die met de tocht van de Armada wel zijn prestige maar niet het voortbestaan van het Spaanse Rijk op het spel had gezet.

Gevolgen voor Engeland

De Engelse aristocratie heeft in 1688 niet beseft dat er een paard van Troje binnengehaald werd. Willem III had niet letterlijk alles in de waagschaal gesteld om de oude constitutie en de anglicaanse kerk in Engeland te herstellen maar om Engeland tot hoeksteen van een grootscheepse coalitie tegen Frankrijk te maken. Hiervoor moest hij de niet geringe hulpmiddelen van dit land te mobiliseren, hetgeen alleen mogelijk was als hijzelf alle formele en feitelijke macht in handen had.

Aanstonds nadat hij zich van de koningskroon verzekerd had, al liet deze hem verder merkwaardig onverschillig, loodste hij Engeland dan ook de Grote Alliantie en de Negenjarige Oorlog binnen.

De ongehoorde oorlogsinspanning die nu plotsklaps van het land werd geveerd had verreikende consequenties. Niet alleen leidde zij tot een onvermoede verzwaring van de belastingdruk, versterking van de land- en zeemacht en uitbreiding van het uitvoerend gezag, maar bovenal bracht zij een ongekende toename van de machtspositie van het Parlement met zich mee, dat telkenjare bijeen moest komen om in de oorlogskosten te bewilligen. Juist dit laatste gevaar had Karel II en Jacobus II er voortdurend van weerhouden zich met de continentale ontwikkelingen in te laten en de eerstgenoemde er zelfs toe aangezet zich door Lodewijk XIV te laten subsidiëren.

De buitenlandse politiek van Willem III opende nu als het ware een doos van Pandora en bracht geleidelijk een ingrijpende verschuiving in de verhouding tussen koning en Parlement teweeg. Tegenover de wensen van Willem III ging men eisen stellen. In toenemende mate maakte het Parlement inbreuk op de oude prerogatie-

ven van de kroon, gaf het zich over aan een ongekende en oncontroleerbare partij- en verkiezingsstrijd en bewerkstelligde het tegelijk daarmee een algemeen politiek bewustwordingsproces.

Willem III sloeg deze ontwikkeling met stijgende weerzin gade. Reeds tijdens de 'Exclusion Crisis' van 1678-1681 had hij ondubbelzinnig laten blijken elke beperking van de machtspositie van de kroon te verafschuwen en nu wenste hij in de stijl van zijn absolutistische voorgangers te kunnen regeren. De buitenlandse en militaire aangelegenheden nam hij dan ook volkomen voor zijn eigen rekening, zonder de inmenging van zijn ministers, die hij niet vertrouwde en deels minachtte, laat staan van het Parlement, te dulden. Daarbij liet hij zich bij voorkeur bijstaan door zijn Nederlandse vertrouwelingen Heinsius, Bentinck en Dijkvelt.

Natuurlijk zette deze regeerstijl in samenhang met zijn openlijke desinteresse voor Engelse vraagstukken, zijn bevoordeling van Nederlandse gunstelingen, zijn veelvuldige afwezigheid, zijn streven Engeland een staand leger in vredetijd op te dringen en andere geschilpunten veel kwaad bloed en na de vrede van Rijswijk in 1697 kreeg de koning de rekening gepresenteerd. Op alle mogelijke manieren poogde het Parlement hem de voet dwars te zetten en inbreuk te maken op zijn machtspositie.

Niet zozeer de *Glorious Revolution* en de *Declaration of Rights* van 1688-1689 als wel de onpopulaire oorlogspolitiek en regeerstijl van Willem III in de jaren 1690 brachten daarom de transformatie van het absolute naar het beperkt-monarchale staatsgezag teweeg, zoals neergelegd in de *Act of Settlement* van 1701. Deze constitutionele ommekeer was dus niet een doelbewuste staatkundige verandering die op het conto van de stadhouder-koning geschreven moet worden, laat staan dat hij daarvoor naar Engeland was gekomen. Maar een onbedoelde consequentie van de werkelijke beweegredenen die hem tot interventie hadden aangezet.

De Whiginterpretatie miste elke grond.

Gevolgen voor de Republiek

De geslaagde machtsovername van Willem III in Engeland had ook voor de Republiek verreikende gevolgen. Zowel in de buitenlandse als binnenlandse politiek ontmoette de stadhouder-koning na 1688 geen noemenswaardig verzet meer. De omwenteling in Engeland nam het voornaamste bezwaar tegen de door hem voorgestane confrontatiepolitiek weg en leidde onafwendbaar tot een nieuwe coalitieoorlog, terwijl zij zijn machtspositie onaantastbaar maakte.

Zonder problemen wist Willem III de Republiek negen jaar lang naast Engeland als ruggegraat van de alliantie te laten optreden. Het leeuwedeel van de strijd te land kwam daarbij op haar neer, met desastreuze gevolgen voor de staatsfinanciën en de zeemacht, een verval dat zijn uitwerking op de handel en scheepvaart en de machtsverhouding tussen de Republiek en Engeland niet kon missen.

Zonder twijfel vergde Willem III in deze jaren met zijn eindeloze oorlogvoering in militair, maritiem en financieel opzicht teveel van de kleine Republiek en offerde hij de directe belangen ervan gedeeltelijk op aan de verwezenlijking van zijn verderreikende doeleinden. De ijzeren greep waarin de stadhouder-koning het staatsbestel gevangen hield sloot discussie echter uit. Met het driemanschap Heinsius, Fagel's opvolger, Bentinck en Dijkvelt bepaalde hij de politieke lijn en liet zich verder enkel aan de mening van de Amsterdamse burgemeesters wat gelegen liggen.

Tegen Lodewijk XIV

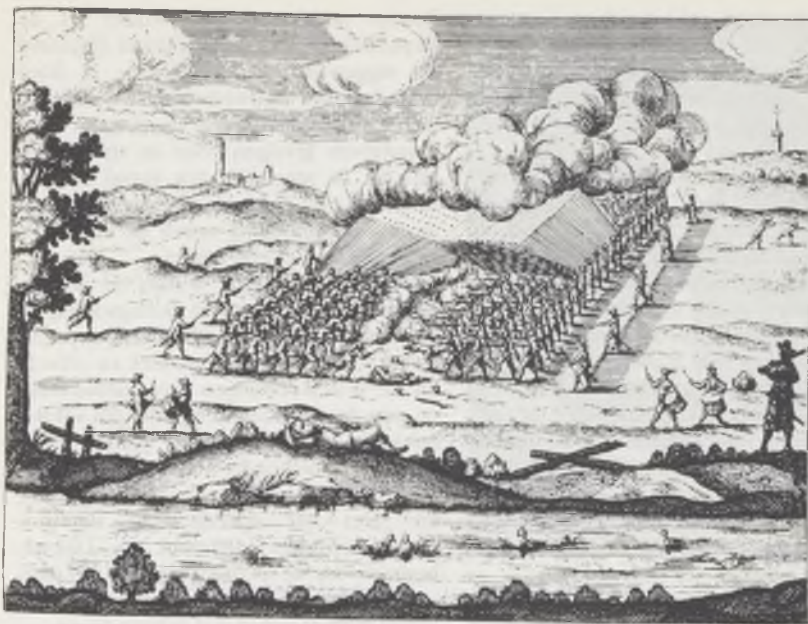
Nu Engeland en de Republiek aan zijn voeten lagen, was Willem III eindelijk in staat met de wapens in de vuist gestalte te geven aan zijn ideaal het Franse overwicht in te dammen en een machtsevenwicht in Europa te creëren.

Eindeloos sleepte de Negenjarige Oorlog zich echter in het grensgebied van de Zuidelijke Nederlanden voort, zonder dat de stadhouder-koning, die niet over bijzondere veldheersgaven beschikte, enig tastbaar voordeel wist te behalen. Integendeel, de gebundelde krachten van Engeland en de Republiek bleken nauwelijks in staat te zijn de Franse legers te weerstaan, hetgeen ten overvloede aantoonde dat Amsterdam in de jaren 1680 het gelijk aan zijn zijde had.

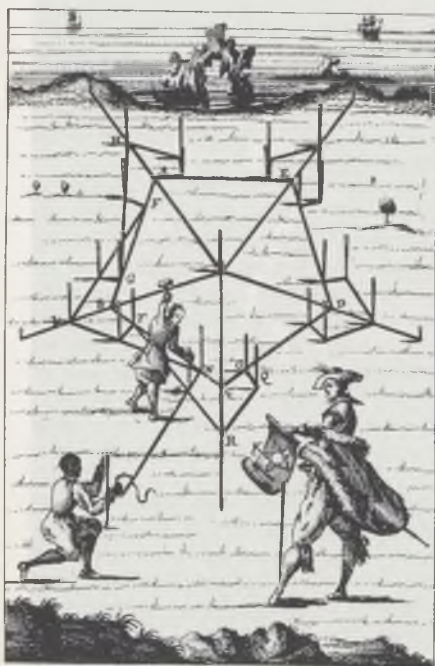
Natuurlijk gaf het uitblijven van militaire successen gezien alle krachtsinspanningen wel aanleiding tot ontevredenheid, maar Willem III wist dit gepruttel vrij moeiteloos te smoren. Pas in 1697 leidden de financiële uitputting, de oorlogsmoeheid en het nakende uitsterven van de Spaanse Habsburgers tot de vrede van Rijswijk, die in feite niet meer dan een wapenstilstand was.

De uitkomst van de Negenjarige Oorlog, die niets had opgelost, de Republiek nog meer had verzwakt dan Frankrijk en in wezen een zinloze verspilling van geld, manschappen en materieel had betekend, gaf ook de stadhouder-koning te denken en leidde al voor de vrede van Rijswijk tot een frontale verandering van zijn beleid.

Terugkerend naar de geliefkoosde politiek van De Witt uit de jaren 1660 en de door Amsterdam bepleite gedragslijn uit de jaren

Strijd tussen musketiers en piekeniers.

Het bepalen van het grondplan voor een vesting.

(Beide uit: Het leger in de zeventiende eeuw.)

1680 zocht hij in het geheim toenadering tot Lodewijk XIV. Hij probeerde door middel van een onderlinge overeenkomst het dreigende gevaar van een Spaanse Successieoorlog en van een verdere verstoring van het Europese machtsvenwicht te bezweren. Deze besprekingen, waar Willem III iedereen op Heinsius en Bentinck na buiten hield, resulteerden in de twee verdelingsverdragen van 1698 en 1699-1700, waarvan het laatste op een verdeling van het Spaanse Rijk tussen de nazaten van Lodewijk XIV en de keizer neerkwam. In feite betekenden deze verdragen de impliciete erkenning van de stadhouderkoning dat zijn confrontatiepolitiek had gefaald.

Een tijdlang leken de levenslange inspanningen van Willem III na het uitsterven van de Spaanse Habsburgers zelfs helemaal vergeefs te zijn geweest. Bij zijn dood in 1700 liet Karel II het Spaanse Rijk ongedeeld aan een kleinzoon van Lodewijk XIV na, een erfenis die de Zonnekoning zonder scrupules aanvaardde. Zowel in de Republiek als in Engeland was de leidende elite in wezen opgelucht van het verdelingsverdrag verlost te zijn, aangezien de uitvoering ervan door de Spaanse en Oostenrijkse tegenstand toch niet zonder wapengeweld te realiseren was geweest. Men vestigde zijn hoop op de onverenigbaarheid van het Franse en het Spaanse Rijk en de zelfstandigheid van Filips V, zich in slaap wiegend met de gedachte dat het machtsvenwicht in Europa geen fundamentele wijziging zou ondergaan. Knarsetandend moest Willem III zich bij dit algemeen gevoelen neerleggen, de verdragsschendingen van Lodewijk XIV aanvaarden en de ongedeelde opvolging in het Spaanse Rijk onderschrijven. Slechts

het onbegrijpelijke optreden van de Zonnekoning bracht de fysiek uitgeputte en reeds door de dood getekende stadhouderkoning terug in de race. De Franse bezetting van de Zuidelijke Nederlanden en de uitroeping van de zoon van Jacobus II tot koning van Engeland moest de bovenlaag in de Republiek en Engeland wel de overtuiging schenken dat Willem III het bij het rechte eind had gehad en dat het machtsvenwicht in Europa grondig door de Spaanse erfenis kwestie was verstoord.

Aan de vooravond van de Spaanse Successieoorlog, temidden van de militaire, maritieme en diplomatieke voorbereidingen, liet de stadhouder-koning echter het leven.

Een beoordeling

Hoe moet men de staatkunde van Willem III en zijn interventie in Engeland nu beoordelen? Zonder twijfel verdient de stadhouder-koning lof voor zijn levenslange streven het Franse gevaar in te dammen en het machtsvenwicht in Europa te herstellen, met veronachtzaming van allerlei persoonlijke belangen. Of de door hem voorgestane continue confrontatiepolitiek echter de beste methode was om dat doel te bereiken, mag op zijn minst discutabel heten.

Werkelijk staatsmanschap vereist een scherpe analyse van de situatie en mogelijkheden, en soepele aanpassing aan de omstandigheden, ad hoc beleid en opportunisme en daarvoor was Willem III een te rechtlijnig denkende en gedreven persoonlijkheid, die verandering van inzicht niet begreep en als een persoonlijk affront beschouwde. In de jaren 1680 wilde en kon hij niet inzien dat in de gegeven omstandigheden zijn politiek te hoog gegrepen was en in ieder geval het Amsterdamse standpunt serieuze overweging verdiende. In de jaren dat hij zijn geliefkoosde confrontatiepolitiek in praktijk kon brengen (1674-1678 en 1688-1697) wilde en kon hij niet inzien dat de eendeloze strijd tegen Frankrijk zijn oogmerken nauwelijks een stap dichterbij brachten. Pas tegen het eind van de Negenjarige Oorlog kwam hij tot inkeer, hetgeen een dramatische koersverandering ten gevolge had, die evenmin tot succes leidde.

Toen hij in 1702 de laatste adem uitblies, was het gevaar voor Franse overheersing niet merkbaar geslonken; het was aan de Spaanse Successieoorlog voorbehouden dit gevaar te bezweren. Slechts in één opzicht bracht Willem III duurzaam verandering in de internationale constellatie teweeg, maar deze wijziging was dan ook van onschatbare betekenis. Door zijn gewaagde overtocht naar Engeland en zijn geslaagde machts-greep wist hij dit land tot een hoeksteen van de coalitie tegen Frankrijk te maken en het eraan te gewinnen zich met het machtsvenwicht in Europa te bemoeien en zich hiervoor verantwoordelijk te voelen.

De Raadpensionaris Heinsius.

Het gewicht daarvan bleek na de dood van de stadhouder-koning, toen Engeland tegen de Franse verwachtingen in geen moment overwoog verandering in zijn buitenlandse politiek aan te brengen. Zonder de steun van Engeland was de Republiek in 1702 in een onmogelijke positie terecht gekomen en wellicht ten dode opgeschreven geweest.

De confrontatiepolitiek met de daaruit voortvloeiende coalitieoorlogen waaraan Willem III de Republiek en na 1688 Engeland blootstelde en als gevolg van zijn sterke machtspositie kon blootstellen had verschillende neveneffecten, die wel niet zo in de bedoeling hadden gelegen maar daarom niet minder reëel waren. Bij zijn politiek hield de stadhouder onvoldoende rekening met de specifieke belangen en concrete mogelijkheden van de Republiek en sprong geregeld te lichtvaardig met haar veiligheid om. Onbekommerd maakte hij haar belangen dienstbaar aan zijn verder reikende oogmerken en legde hij met name na 1688 een te zware oorlogslast op haar schouders, die haar in financieel, maritiem en moreel opzicht knakte en haar voortijdig einde als grote mogendheid inluidde.

Met de specifieke belangen van Engeland sprong de stadhouder-koning nog lichtvaardiger om. Toch had de zware oorlogsinspanning die hij vergde hier een tegengesteld effect. Terwijl zij de Republiek uitputte, bracht zij het grotere potentieel van Engeland juist op dynamische wijze tot ontwikkeling, zodat het evenwicht tussen beide staten zowel in militair en maritiem als in economisch en financieel opzicht steeds meer naar de westerzijde van de Noordzee doorsloeg en Engeland als gelijkwaardige tegenspeler van Frankrijk uit de kruitdamp van de Spaanse Successieoorlog opdook. Ook in dit opzicht betekende de overtocht naar Engeland een waterscheiding.

De confrontatiepolitiek en coalitieoorlogen van Willem III lieten de interne machtsverhoudingen evenmin onberoerd. In de Republiek leidden zij met name na 1688 tot een zodanige versterking van de stadhouderlijke machtspositie dat hij behalve in naam nauwelijks van een vorst was te onderscheiden, iets dat haar weerga niet heeft gehad en vooral na de Spaanse Successieoorlog tot een scherpe reactie aanleiding moest geven. In Engeland deden zij de sluimerende krachten van het Parlement ontwaken en brachten zij een ingrijpende verschuiving in de verhouding tussen koning en Parlement te weeg, die zich met name na de dood van Willem III deed gevoelen en onomkeerbaar bleek. Ook in dit opzicht betekende de overtocht naar Engeland dus een keerpunt. Of deze nu als een heuglijke gebeurtenis gevierd moet worden, zeker in Nederland, laat ik aan ieders eigen oordeel over.

LITERATUUR

Het grootste deel van de correspondentie van Willem III die de tand des tijds heeft doorstaan is te vinden in vier handzame bronnenpublicaties: G. Groen van Prinsterer en F.J.L. Krämer, eds., *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, serie II deel 5 (Utrecht, 1861) en serie III deel 1-3 (Leiden, 1907-1909); N. Japikse, ed., *Correspondentie van Willem III en Hans Willem Bentinck*, 2 delen in 5 banden (Den Haag, 1927-1937); H.J. van der Heim, ed., *Het archief van den raadpensionaris Antonie Heinsius*, 3 delen (Den Haag, 1867-1880); P.L. Muller, *Wilhelm III von Oranien und Georg Friedrich von Waldeck*, 2 delen (Den Haag, 1873-1880). De belangrijkste ongedrukte bescheiden bevinden zich in het Koninklijk Huisarchief, het Algemeen Rijksarchief en verschillende particuliere archieven.

Helaas bestaan er enorme hiaten in de correspondentie van Willem III, evenals in die van Fagel. Zonder twijfel is dit niet alleen het gevolg van slecht beheer maar ook van opzettelijke vernietiging door de betrokkenen, terwijl dubieuze, gevaarlijke en geheime aangelegenheden zoveel mogelijk mondeling werden afgedaan.

Er bestaan drie bekende biografieën over Willem III. De oudste, uitvoerigste en beste is N. Japikse, *Prins Willem III, de stadhouder-koning*, 2 delen (Amsterdam, 1930-1933). Dit werk rust op een enorme kennis van de gedrukte en ongedrukte bescheiden en verschaft door zijn gedetailleerdheid een goed inzicht in talloze kwesties en de hoofdpersonen. Schaduwsijden vormen de orangistische inslag, het nogal ongestructureerde karakter, de meer descriptieve dan ana-

lyserende aard en de onbevredigende voorstelling van de Engelse verhoudingen. Veel beknopter en gepolijster is J.K. Oudendijk, *Willem III* (Amsterdam, 1954), dat een vlot en boeiend geschreven relaas biedt en met vrouwelijke intuïtie is geschreven, doch op een beperkte basis rust, zowel in politiek als militair opzicht aan de oppervlakte blijft en een ongelukkig antagonisme tussen realisme en barok als 'Leitmotiv' heeft. Het slechtst is S.B. Baxter, *William III and the defense of European liberty 1650-1702* (London, 1966), een goed geschreven maar oppervlakkig en er vaak qua sfeer, weergave van Nederlandse verhoudingen en interpretatie naast zittend werk, dat men het beste ongelezen kan laten. Alle drie de biografieën hebben trouwens onmiskenbaar een hagiografische inslag, die hen moeilijk verteerbaar maakt. De niets ontziende gedrevenheid, het machiavellisme, het ontbreken van enig normbesef, de verzengende haatdragendheid en tal van andere trekken van Willem III komen daardoor onvoldoende uit de verf.

Aanvullende gegevens over de regeerwijze en omgeving van de stadhouder-koning zijn te vinden in D.J. Roorda, *Rond Prins en Patriciaat* (Weesp, 1984), al is het hier geschetste portret van de persoon en staatkunde van Willem III niet overtuigend.

Twee belangrijke monografieën die aanvullend licht werpen op de staatkunde van Willem III zijn G.H. Kurtz, *Willem III en Amsterdam 1683-1685* (Utrecht, 1928), dat ontsierd wordt door orangistische vooringenomenheid, en M.A.M. Franken, *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke activiteiten in de jaren 1667-1684* (Groningen 1966), dat een heilzaam correctief biedt. Voor de 'Glorious Revolution' is J.R. Jones, *The Revolution of 1688 in England* (London 1972) de beste gids. Van de structurele veranderingsprocessen die zich in Engeland tijdens het bewind van Willem III voordeden, geven de opstellen van een team van deskundigen in G. Holmes, ed., *Britain after the Glorious Revolution* (London 1969) een goede synthese. Voor de verhoudingen in Engeland in het algemeen in het tijdvak van Willem III kan het best verwezen worden naar het uitnemende handboek van J.R. Jones, *Country and Court. England 1658-1714* (London 1978), waarin naar meer gespecialiseerde literatuur wordt verwezen.

'William and Mary': alibi en business

A. Huussen

Naar aanleiding van enkele reeds verschenen boeken en te bezoeken tentoonstellingen geeft de schrijver zijn mening over het fenomeen 'herdenken', en 'William and Mary' in het bijzonder. Prof.dr. A. Huussen doceert Nieuwe Geschiedenis aan de RU Groningen.

Het verbale geweld dat naar aanleiding van de mislukte Patriottenrevolutie over ons is uitgestort, is nog maar nauwelijks weggeëbd of een reeks herdenkingen van de Engelse 'Glorious Revolution' kondigt zich aan. De Spaanse 'Armada' waarmee tot voor kort generaties Nederlanders vertrouwd waren, mist — opnieuw — de kracht de Nederlands-Engelse alliantie te doorkruisen.

We mogen blij zijn dat de Brabantse revolutie inmiddels blijvend naar de marges van onze vaderlandse geschiedenis is verwezen en we mogen tevreden zijn dat Friesland namens ons allen de verkiezing van Domela in de Tweede Kamer herdenkt en dat Groningen zich heeft meester gemaakt van het tweede eeuwfeest van Australië: het was immers zijn grote zoon uit Lutjegast die al anderhalve eeuw eerder het onbekende Zuidland bezielde.

De tijd is niet ver af dat we onze historische bescheurkalender dagelijks moeten raadplegen om te kijken wat er nu weer te memoreren valt. En wat staat ons nog te wachten! Er zal wel een ei van Columbus voor nodig zijn om in 1992 het nagalmend feestgedruis van de 'commémoration universelle' van de Franse Revolutie te overstemmen.

Wartoe dient dat efemere verwijlen bij vergane wapenfeiten? Terugkijkend met de nuchterheid eigen aan ons no-nonsense-tijdperk staan wij historici dadelijk klaar om de herdenkingen uit de negentiende eeuw — de Costerfeesten bijvoorbeeld — af

te doen als romantisch-nationalistisch of zelfs eng-chauvinistisch, passend in een tijd waarin het vaderlandse gevoel als een irrationeel sentiment vele geesten in zijn greep hield. Hoe staan wij er thans voor, nu enerzijds de emotionele 'vaderlandse' geschiedenis door de koele 'Nederlandse' geschiedenis wordt vervangen en Europa — naar men zegt — voor de deur staat, maar anderzijds het herdenken bijna de bestaansgrond van de historici lijkt te zijn geworden?

Belering, verwondering, nieuwsgierigheid, ontroering — al die ouderwetse roerselen zullen nog wel een rolletje spelen. Maar er is misschien toch wel wat meer aan de hand. Het eergevoel en de ambitie der vorsende en voor-dringende geschiedkundigen worden niet alleen gevoed door het louterende sap van een waardenvrije Traditie. Actuele politiek en commercie bepalen thans wat sterker dan voorheen de deugd van Clio. Of dat goed is of fout, laat ik hier in het midden. Albert Dunning en anderen hebben daarover verstandige dingen geschreven. Feit is, dat de herdenking van de succesvolle invasie waarbij stadhouder Willem III zijn schoonvader verdreef, financieel wordt gesteund door de overheid. An Salomonson wist in een kwaliteitskrant te melden: *'De overheid heeft, ondanks ombuigingen, uit alle denkbare potjes twee miljoen gulden voor het herdenkingsjaar bijeen kunnen schrappen. De rest zal door sponsoring moeten worden gefinancierd.'*

Het ministerie van Buitenlandse Zaken is hier de eerst verantwoordelijke. Een vertegenwoordiger van die dienst heeft met ontwapenende eenvoud en luciditeit zijn overheidsaandeel inzichtelijk gemaakt: *'Omdat het uitdragen van de Nederlandse identiteit een essentieel onderdeel is van ons buitenlands beleid. En die identiteit wordt nu eenmaal voor een groot deel bepaald door onze cultuur.'* (NRC/Handelsblad 6-3-1987).

Daarmee heeft men W.F. Hermans, de kritiker van het Nederlandse buitenlandse cultuurbeleid, allicht de mond niet kunnen snoeren. Maar dat is ook om andere redenen geen wonder. Wie de catalogus van de grote William and Mary-expositie in de Nieuwe Kerk te Amsterdam — waarover straks meer, raadpleegt, vindt daar een indrukwekkende lijst van commerciële (en enkele ideële) sponsors. Steekt achter hun financiële inbreng — die overigens niet verhindert dat voor een gewoon mens de toegangsprijs tot de tentoonstelling van ons nationale culturele erfgoed f 7,50 p.p. kost — ook een visie op 'cultuur' en 'beleid', en hoe heeft die het resultaat en de presentatie bepaald? Enfin, het is nu nog te vroeg om de balans op te maken.

kleio

nummer 6/88
pagina's 14 en 15

Een jongen van Jan de Witt

'Een raadselachtig man' noemde D.J. Rooda onze Willem III. En dat was hij. Geen wonder: zijn jeugd werd gekenmerkt door deprivaties en door strijd om zijn persoon en positie die volgens inzichten van de moderne socio-criminologen van iets minder wilskrachtige naturen beklagenswaardige psychopaten had moeten maken. Willem III werd slechts astmalijder.

We kennen het verhaal wel. Het kind van staat werd door de staatsgezinde klik bevoogd, door de kinderloze raadspensionaris onderwezen en door diezelfde politicus bij het zoveelste kortstondige 'eeuwige edict' (1667) van het stadhouderschap in Holland uitgesloten. De Prins wist echter zijn kansen te grijpen toen de anti-Engelse politiek der Staten en het perfide Frans-Engelse monsterverbond tot het debacle van het Rampjaar leidden. Een jongen van Jan de Witt in de ware zin des woords! Dertig jaar lang heeft Willem III als militair en als politicus taai aan zijn doeleinden vastgehouden. Niet helemaal zonder succes. Al moeten we natuurlijk wel vaststellen dat zijn formidabele tegenspeler Lodewijk XIV uiteindelijk de Republiek onherstelbaar heeft weten uit te putten. Maar toen was het inmiddels 1713.

De Engelse connectie was in de optiek van Willem III — die, evenals zijn vader in 1641, gehuwd was met een Mary Stuart: ditmaal in 1677 met zijn nichtje, de dochter van Jacobus II uit diens eerste huwelijk — van levensbelang als barrière tegen het expansionisme van de intolerant-roomskatholieke Zonnekoning, de belichaming van het absolutisme bovendien. De bestijging van de Engelse troon in 1689 was echter niet het logische slot van een meester-plot. Het was — als zo vaak — de ongeplande uitkomst van een reeks toevalligheden, van gemiste en gepakte kansen.

Het is een betwistbaar cliché te beweren dat de katholieke Jacobus II er op uit zou zijn geweest het papisme weer aan de macht te brengen en het koninklijk prerogatief in absolutistische richting op te rekken. De Engelse vorst kan moeilijk méér op het oog hebben gehad dan een partiële emancipatie van het rechteloze katholieke deel van zijn onderdanen. Daarbij valt te bedenken dat zijn voorgangers, sinds de fameuze Hendrik VIII er even effectief in geslaagd waren het katholicisme in hun land te verdringen als dat in Frankrijk — wat later — met het protestantisme gebeurde. Bovendien was in het Engelse dualistische stelsel, waarin de macht op onduidelijke wijze werd gedeeld door Kroon en Parlement, elasticiteit van het koninklijk prerogatief — in plain Dutch: touwtrekken om het over-

DE WERELD VAN
1650 WILLEM & MARY 1702
GLORIEUZE
REVOLUTIE

9 JUNI T/M 5 SEPTEMBER 1988
DE NIEUWE KERK
DAM AMSTERDAM

NAAST INHOUD VAN BUITENLANDSE ZAKEN, GRIMMIGE AMSTERDAM EN EUROPESE CULTURELE RECHTING WORDT HIER STEEL
ONTVANGEN VAN AZEL, BRITEN AMERICAN TOBACCO, SP NIEERLAND, DOU'VE ECHT, GUT BRACCA, EEN UITVERBOD EN INLEVER

wicht — ingebouwd. Vaststaat wel (want ook de historicus moet de overwinnaars geloven) dat machtige segmenten in de Engelse samenleving werden overmand door angst voor 'skonings haastige en tactloze optreden.

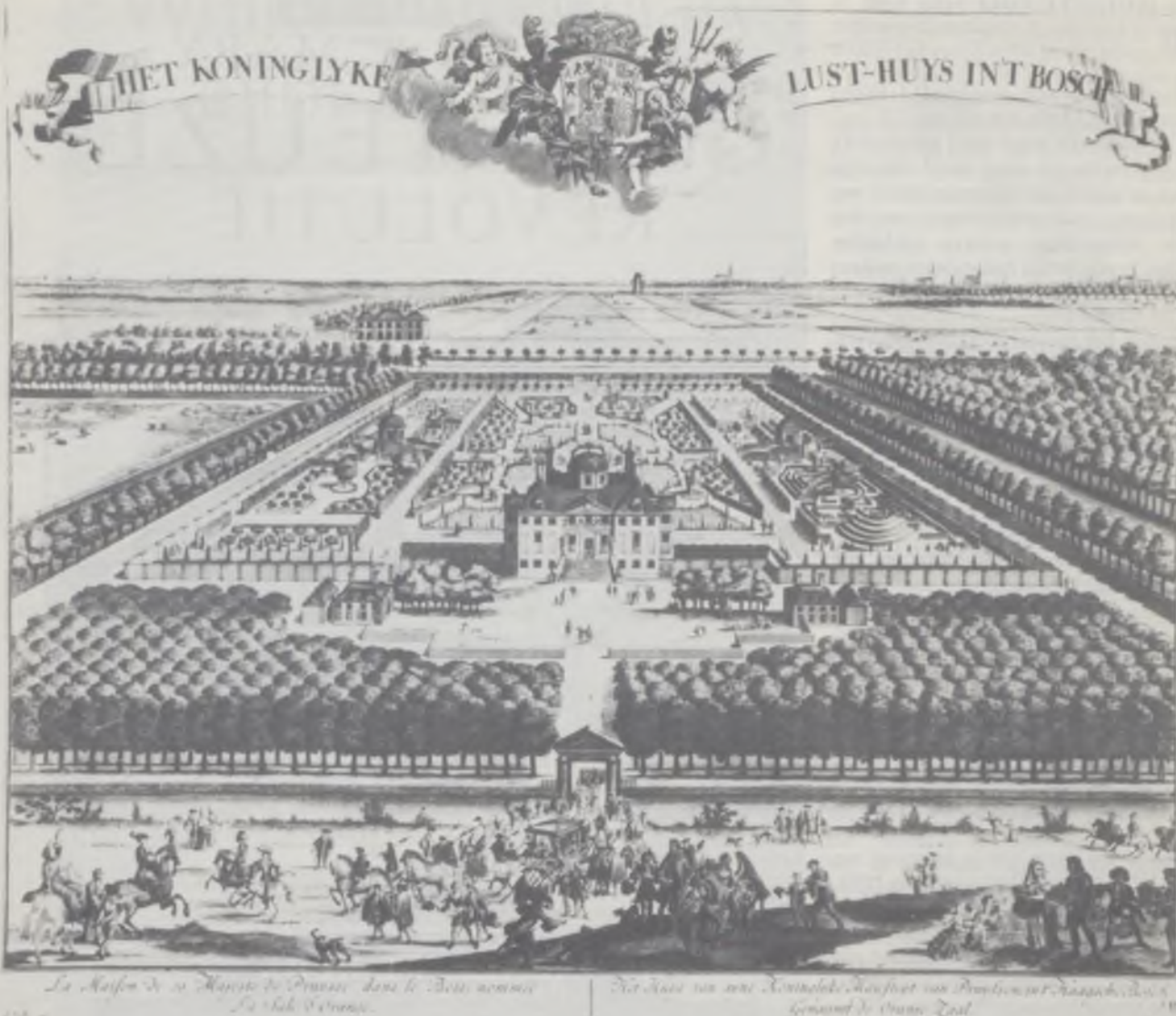
Wat de Hertog van Monmouth, een bastaard van Jacobus II, in 1685 niet was gelukt bij gebreke aan militair organisatie-talent en voldoende politieke steun — zijn hoofd viel dus volgens de loop van het recht dier dagen als van een landverrader op het schavot —, daarin slaagde Willem III drie jaar later. Zijn vrouw en hij, beiden berechtigd in de erfopvolging, werden door het parlement in het koningschap bevestigd: een tweede 'revolutionaire' daad binnen een halve eeuw in een politiek bestel dat zich pleegt gelukkig te prijzen vanwege zijn loop langs lijnen van geleidelijkheid. Maar Willem III had politieke steun verkregen — in het begin hadden de Engelse machthebbers slechts aarzelend hun vorst

in de steek gelaten — en hij had een gedurfd armada in zee gebracht die pas na aanvankelijke tegenslag een gezegende wind uit de goede hoek meekreeg. Wie zal toen niet hebben gedacht aan die noodlottige Armada van een eeuw tevoren? Bovendien wist deze invaller zijn tegenstander militair de baas te worden. De vergelijking met 1066 lag voor de hand.

Literatuur en beeldvorming

Drie boekwerken heeft de redactie van *Kleio* inmiddels ter recensie ontvangen. Vele anderen zullen nog wel volgen, want behalve allerlei visuele manifestaties als TV-serie, vlootshow en locale exposities staat er een respectabel aantal publikaties op stapel.

De voorbereiding en uitvoering van de editie zijn het object van het zeer leesbare boek van Van der Kuijl. Tot in de laatste

Uit: Paul Spies, Stefan van Raay, In het gevolg van Willem III en Mary. Huizen en tuinen uit hun tijd, Amsterdam 1988.

details wordt het vlootbeleid in 1688 uit de doeken gedaan: equipage, aanwerving van troepen, financiering, oplossing van logistieke problemen, de overtocht – en dit alles geplaatst in een breder historisch kader.

Het glorieuze, democratische karakter van de Engelse revolutie die het prerogatief van de vorst definitief aan banden zou hebben gelegd via een *Declaration of rights* welke de onaantastbare grondrechten van de onderdanen garandeerde, is in het kader van een politiek-gekleurde beeldvorming schromelijk overdreven. K.H.D. Haley heeft daar onlangs weer op gewezen (*The Historian* Nr. 18, Spring 1988, 308).

Ruim twaalf jaar regeerde de Koning-Stadhouder in Engeland: Mary overleed al in 1695. Na de slag aan de Boyne (1690), welke tot verdriet van de Ieren en tot gène van de Engelsen in Ulster jaarlijks met veel verve wordt gevierd, bestond er geen serieuze dreiging meer van de kant van de verdreven vorst.

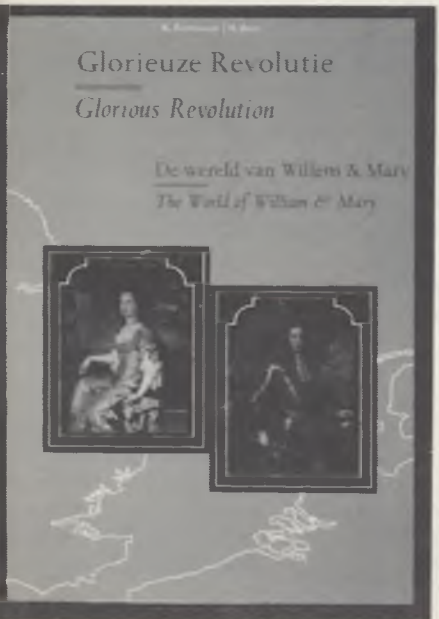
Bijster geliefd kan Dutch William zich niet hebben gemaakt. Als we de 'proeve eener psychografie' van Henriette Heimans mogen geloven (in haar vrijwel vergeten dissertatie *Het karakter van Willem III Koning-Stadhouder*, 1925) reageerde de vorst sterk en snel op emotionele prikkels en bezat hij een actieve, maar overwegend secundair functionerende persoonlijkheid. Men is het erover eens dat Willem III een gesloten karakter had; hij kon zich slechts in kleine intieme kring bewegen. Zijn privé-leven schermde hij af. Populariteit was daarmee moeilijk te winnen.

Ook werd de Hollandse invloed in het Engelse machtscentrum tijdens de jaren negentig steeds minder gewaardeerd. Bentinck, Keppel en andere geprivilegieerde Nederlanders werden steeds meer het doelwit van satirische pamflettisten – onder wie Daniel Defoe – die vreemdelingenhaat voedden (aardig beschreven in het onder leiding van J. Huizinga voorbereide proefschrift van de onlangs overleden G. van

Alphen *De stemming van de Engelschen tegen de Hollanders in Engeland tijdens de regeering van den Koning-Stadhouder Willem III 1688-1702.* (1938).

Waarmee verdienen William en Mary dan anno 1988 hun gouden omlijsting? Allicht met hun culturele uitstraling, hun patronage der kunsten. Men schijnt daarbij dit jaar niet zo zeer het oog te hebben op een schilderachtige figuur als Romeyn de Hooghe, die in prent 'skonings praal propageerde en wiens naam men om de haverklap – ook op de expositie in de Nieuwe Kerk – tegenkomt. Vooralsnog is de aandacht uitgegaan naar de betekenis van de vorst als bouwheer. In opdracht van het ministerie van Buitenlandse Zaken hebben Van Raaij en Spies 'het officiële gedenkboek van de William en Mary manifestatie' geschreven. Het is een erg mooi en interessant boek over de initiatieven tot verbouw en nieuwbouw in de Republiek – waar Willem graag op jacht ging: onder andere Het Loo, Dieren. Voorst met hun tuinen – en in Engeland, waar de koning de bedorven lucht in Londen ontvluchtte: Hampton Court, Kensington. En daarbij wordt veel aandacht besteed aan de relaties met architecten, decorateurs, meubelmakers, schilders.

De grote expositie in Amsterdam verdient speciale vermelding, niet alleen vanwege de lokatie (waarbij het grafmonument voor Michiel de Ruyter en passant wordt meegenomen) en vanwege het historisch-politieke en esthetische belang ervan, maar vooral ook vanwege het sterke accent dat de inrichters hebben gelegd op de rol van de wetenschap in de tweede helft van de 17e eeuw: Newton, Leeuwenhoek, Merian, bekenden en onbekenden, zijn ruim present in boek, prent en instrument.

Maquette van de 17e eeuwse buitenplaats Hofwijck op de tentoonstelling in Voorburg. (Foto: D. v.d. Engh.)

De invloed van 'een breed publiek'

Gemeen aan de eerste drie hier aangekondigde publikaties is het feit dat zij voor een breed publiek geschreven heten te zijn. Op al dan niet uitdrukkelijke last van de uitgever is zogenaamde wetenschappelijke verantwoording achterwege gelaten. Gesubsidieerd archiefonderzoek van Van der Kuijl in Engeland leidt wel tot citaten maar met zoveel woorden de nieuwe gezichtspunten uit hun onderzoek in de nabije toekomst op wetenschappelijk verantwoorde wijze te publiceren.

Betekent deze moderne tendens tot produktie van zogenaamde publieksgerichte, ja zelfs publieksvriendelijke, uitgaven geen schromelijke onderschatting (en ouderwetse bevoogding) van een publiek dat – gemeten aan de kosten die aan zijn onderwijs worden gependend – ook in intellectueel opzicht steeds mondiger geacht behoort te worden? Ik wil daarmee niet beweren dat de kwaliteit van deze publikaties te wensen overlaat – al doet het opdragen van de soevereiniteit aan de Staten-Generaal in één ervan de lezer wel schrikken. Geenszins. Maar waarom zouden de investeringen in dit soort grootse evenementen niet in één moeite dubbel rendabel gemaakt kunnen worden door een normale verantwoording toe te voegen?

Een manifestatie als deze mag best dienen als alibi voor de actuele en toekomstige versteviging van de culturele en commerciële banden tussen twee volken die tot in de vorige eeuw elkaars rivalen waren. Laat de output ervan dan tevens als blijvend blij

fungeren van cultureel vermogen in onze eigen tijd: intellectuele prestaties die men om hun originaliteit en controleerbaarheid ook in de toekomst ter hand zal willen nemen. Er zijn al genoeg eendagsvliegen.

NAAR AANLEIDING VAN

- A. van der Kuijl, *De glorieuze overtocht. De expeditie van Willem III naar Engeland in 1688.* De Bataafsche Leeuw, Amsterdam 1988. f 29,90.
- S. van Raaij en P. Spies, *In het gevolg van Willem III en Mary. Huizen en tuinen uit hun tijd.* De Bataafsche Leeuw, Amsterdam 1988. f 39,90. (Engelse editie bij D'arts, f 49,50.)
- R. Bastiaanse en H. Bots, *Glorieuze Revolutie. De wereld van Willem en Mary.* SDU Uitgeverij, 's-Gravenhage 1988. f 24,90.
-

1688-1988 Tentoonstellings- programma

AMERONGEN

'Sulcken hecht Werk het is' in kasteel Amerongen belicht de herbouw van dit sobere huis in het laatste kwart van de 17de eeuw. De opdrachtgever was Godard Adriaan van Reede, buitengewoon ambassadeur van de Staten Generaal. Tot 31 oktober.

AMSTERDAM

De grote centrale tentoonstelling zal gehouden worden in de Nieuwe Kerk. 'De Glorieuze Revolutie; de Wereld van Willem & Mary 1650-1702' besteedt niet alleen aandacht aan de politieke ontwikkelingen en de persoonlijke levensloop van het koninklijk paar, maar ook aan de revolutionaire ontwikkelingen op het terrein van wetenschap en technologie. Isaac Newton, Christiaan Huygens en Anthonie van Leeuwenhoek zijn er paraat. Van 19 juni t/m 5 september.

In het Joods Historisch Museum komt de tentoonstelling 'De familie Lopez Suasso: de Joodse Financiers van Oranje'. Lopez Suasso zou een kist met twee miljoen gulden bij Willem III hebben laten bezorgen met de mededeling dat hij het geld alleen terug verwachtte, wanneer de operatie van de oversteek naar Engeland succesvol zou verlopen. Van 30 juni t/m 27 november.

APELDOORN

Het meest beroemde, maar zeker niet het grootste paleis van Willem III was Het Loo, onlangs met tuin en al gerestaureerd en gereconstrueerd. Over de tuinen tijdens Willem III zal de tentoonstelling 'De Gouden Eeuw in de Tuinkunst' gaan. Van 31 augustus t/m 4 december.

BAARN

In het Oranje Nassau Museum een expositie over de inrichting van Paleis Soestdijk ten tijde van William en Mary. Van 18 juni t/m 1 oktober.

BRIELLE

In het stadhuis een expositie over het dagelijks leven in Brielle en Voorne ten tijde van William en Mary. Van 1 juni t/m 1 november.

DEVENTER

'Propaganda voor de Prins', in Museum De Waag. Van 7 oktober t/m 13 november.

's-GRAVENHAGE

Het Haags Gemeente Museum geeft met 'Koning-stadhouder Willem III Triomfator' een beeld van de relatie tussen Willem III en Den Haag.

In het Mauritshuis zullen schilderijen te zien zijn die na de dood van Willem III aanleiding waren voor langdurige twisten tussen zijn Nederlandse, Duitse en Engelse erfgenamen. Van 11 november t/m 26 januari 1989.

De Koninklijke Bibliotheek zal de bibliotheek van de Koning-stadhouder reconstrueren. Van 11 november t/m 7 januari 1989.

DEN HELDER

'Brits-Nederlandse samenwerking in de oorlogvoering ter zee' is de titel van een expositie in het Helders Marinemuseum. Van 17 juni t/m 4 september.

HELLEVOETSLUIS

In het museum Gesigt van 't Dok een expositie over de postverbindingen tussen Engeland en Nederland. Van 2 juli t/m 31 augustus.

In het Prinsehuys de tentoonstelling 'Hellevoetsluis als Hollandse Vlootbasis'.

RHOON

In kasteel Rhooen, eens het bezit van Hans Willem Bentinck, de grote gunsteling van Willem III, een tentoonstelling over deze figuur. Van 29 juni t/m 30 september.

ROTTERDAM

Het Maritiem Museum Prins Hendrik gaat onder de titel 'De Glorieuze Overtocht' in op de gewaagde invasie van 1688. T/m 25 september.

Het Schielandshuis presenteert uit het bezit van de Atlas van Stolck het werk van de grote propagandist van Willem III, de schilder, graveur en medailleur Romeyn de Hooche. Van 6 juli t/m 6 november.

RIJSWIJK

De Vrede van Rijswijk van 1697 wordt in het Tollenshuis herdacht met een tentoonstelling van 29 april tot 4 juni 1989.

SCHEVENINGEN

In het Schevenings Museum: 'Scheveningen, schakel tussen Engeland en Holland', t/m 20 augustus.

SLOCHTEREN

In de Fraylemaborg, eigendom van de beschermeling van Willem III, de avonturier Hendrik Piccart zullen kostuumtaferelen, prenten en schilderijen te zien zijn rond huwelijk en kroning van de stadhouder-koning. Van 8 juni t/m 6 november.

DE STEEG

Kasteel Middachten organiseert een tentoonstelling gewijd aan de voormalige bewoner Godard van Reede-Ginckel en Hans Willem Bentinck, beide vrienden en beschermelingen van Willem III.

VEERE

'Veere in de tijd van koning-stadhouder Willem III' is te zien in het Stadhuis t/m 20 september; 'Willem II en de Zeeuwen' in de Grote Kerk t/m 30 oktober.

VOORBURG

In Hofwijck, het buiten van Constantijn Huygens, is een tentoonstelling te zien over leven en leren ten tijde van deze trouwe secretaris der stadhouders.

Museum Swaensteyn gaat met 'De soetheit des Buyten-levens' in op het leven op de buitenplaatsen aan de Vliet.

VOORSCHOTEN

Kasteel Duyvenvoorde is een der buitens rond Den Haag die bewaard zijn gebleven. Aan Arend van Wassenaer, schoonzoon van Willem Bentinck is een kleine expositie gewijd. T/m 30 september.

ZEIST

In de jaren tachtig van de 17de eeuw bouwde een verre verwant van Willem III, Willem Adriaan van Nassau-Odijk het Slot Zeist. Een uitgebreide expositie zal hier ingaan op de architectuur en de woninginrichting ten tijde van de koning-stadhouder. Van 26 juni t/m 28 augustus.

(De gegevens zijn ontleend aan de NRC, die in juni een zaterdagbijlage wijdde aan 'William and Mary'.)

Zeger Willem Sneller

1882-1950

Piet van Hees over een protestants historicus en zijn betekenis voor het geschiedenisonderwijs.

Sprekend met een van de *Kleio*-redactieleden over een serie portretten van hoogleraren geschiedenis en hun betekenis voor het onderwijs in den lande, stelde Van Hees voor ook de protestantse hoogleraren niet te vergeten.

Hij noemde toen Sneller, waarvan bekend was, dat hij meegewerkt had aan een geschiedenismethode voor het gebied dat toen nog als middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs werd aangeduid – een methode dus die voor HBS, Gymnasium en Lyceum te gebruiken was.

Voor Christenen en dat gold in hoge mate voor de aanhangers van Calvijns visie op het Christendom, was God soeverein en was er in het aardse leven voor de mens, belast met de erfzonde, slechts heil te verwachten in de aanvaarding van Christus, Gods zoon, als verlosser. Het leven op aarde diende gericht te zijn op de verwachting van de wederkomst van Christus en de vestiging van het Koninkrijk Gods op aarde. Deze zienswijze leidde in Nederland tot een eigen specifiek protestantse kijk op het verleden. Men trachtte Gods raadsplan in het verleden terug te vinden en gebeurtenissen te interpreteren als werk van Gods tegen-speler op aarde, de satan, als straffende hand Gods, of als positief ingrijpen van God, een stap in de richting van de verwezenlijking van Zijn raadsplan.

De protestantse visie op het verleden

Deze opvatting heeft in de vaderlandse geschiedenis vanaf het einde der zestiende eeuw doorgewerkt in visies als de Republiek als het nieuwe Israël en in de in de negentiende eeuw gemunte opvatting van God, Oranje en Nederland.

Een belangrijke bijdrage tot deze manier van denken leverde in de negentiende eeuw de protestantse historicus G. Groen van Prinsterer met zijn *Handboek der geschiedenis van het Vaderland* (1846 en vele malen herdrukt en herzien). Met dit ideeëngoed groeide het orthodox-protestantse volksdeel gedurende lange tijd op. Niettemin ontstond er in deze kring ook aarzeling om zo met het verleden om te gaan.¹ Lag er ook niet een zekere hoogmoed in om zelf aan te wijzen waar de soevereine God ten goede en ten kwade had gehandeld? Een ander probleem was, dat geschiedenis zo tot theologie werd en haar eigenheid dreigde te verliezen. Ten-

Portret van Sneller (archief van de VU).

slotte drong zich nog de vraag op of geschiedenis eigenlijk louter ideeënstrijd was.

De negentiende eeuwse vernieuwing op het gebied van historisch onderzoek, zoals het kritisch uitgeven van archivalia (ook Groens verdienste!) en de benadering van het verleden vanuit positivistische zin (onder andere het historisch materialisme), hadden ook protestantse historici niet onberoerd gelaten.

Wetenschappelijk gezien kon het aanwijzen van 'Gods hand in de geschiedenis' niet meer, maar hoe moest men die nieuwe visies dan den volke bekend maken en tegelijk de eigen religieuze overtuiging gestand doen? Geen eenvoudige, maar tegelijk een steeds meer klemmende opdracht. De onderwijspacificatie kreeg in 1917 haar vorm en dat betekende voor kweekscholen en voor het na 1917 vrij snel groeiende aantal bijzondere scholen voor middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs een toenemende behoefte aan docenten. Deze geschiedenisdocenten kwamen, voorzover ze academisch gevormd waren, van de rijks-universiteiten. De Vrije Universiteit kreeg eerst in 1918 een tweetal leerstoelen voor geschiedenis.²

Verandering op til?

Een aantal historici van protestants-christelijke huize, wat nauwkeuriger gedefinieerd van gereformeerde huize, richtte in 1920 te Amsterdam 'Het Gezelschap van Christelijke Historici' op.³ Onder hen waren H.J. Smit, J.C.H. de Pater, J. Itjeshorst en Z.W. Sneller, pur sang historici en tegelijk ook mensen met onderwijservaring. Zij hadden overigens geen van allen aan de VU gestudeerd.

De doelstellingen van het Gezelschap waren: *'bevordering van de studie der geschiedenis vanuit Christelijk standpunt en versterking van het principieel gehalte van het historisch onderwijs aan de Christelijke school'* en *'het behandelen van zoodanige onderwerpen uit de geschiedenis, de formeele historische vakken en de didactiek der geschiedenis, die verband houden met de Christelijke levensbeschouwing'*.

Met name op het laatste punt heeft het Gezelschap teleurgesteld. De bestudering van de inhoud der lustrumbundels laat zien, dat deze thematiek nimmer aan bod is gekomen. Na reglementswijziging in 1952 werd over het geschiedenisonderwijs en de didactiek van de geschiedenis met geen woord meer gerept.

Toch bleek dit gebrek aan belangstelling voor het geschiedenisonderwijs niet alleen te regaderen. En deze vaststelling brengt ons tot Z.W. Sneller.

Zeger Willem Sneller en zijn werk

Sneller groeide op in een gezin dat met de Doleantie was meegegaan. Hij studeerde voor onderwijzer, maar wilde meer. Met grote wilskracht en discipline behaalde hij het staatsexamen gymnasium en ging hij van 1907–1914 geschiedenis studeren aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Zijn leer-

meester was G.W. Kernkamp. Ondertussen was hij al leraar aan de kweekschool te Middelburg geworden en in 1912 werd hij leraar aan de Christelijke HBS te Den Haag. In 1919 verliet hij het middelbaar onderwijs en werd hij onderdirecteur van het bureau van de Commissie voor Rijks Geschiedkundige Publicatiën in Den Haag. Spoedig daarna in 1922 werd hij hoogleraar in de economische geschiedenis aan de Economische Hogeschool te Rotterdam. In 1939 werd hij ook bijzonder hoogleraar te Leiden en in 1948 tenslotte gewoon hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, waar hij mee vorm zou geven aan de nieuwe faculteit der sociale en economische wetenschappen.⁴

Wat was nu Snellers verdienste voor het geschiedenisonderwijs op de middelbare scholen? Hij heeft zich daarover op twee manieren uitgelaten en wel door in algemene zin te spreken en te schrijven over christelijk geschiedenisonderwijs en door in concreto mee te werken aan een geschiedenis methode voor het middelbaar onderwijs. Hoewel hij al hoogleraar was, sprak Sneller op donderdag 9 april 1925 op de 6e Jaarvergadering van de Vereeniging van Leeraren aan Christelijke Gymnasia en Lycea over 'Het onderwijs in de geschiedenis op Christelijke Gymnasia en Lycea'.⁵ In zijn rede hield hij een pleidooi voor minder politieke geschiedenis en meer aandacht voor economische, sociale en culturele factoren. Daaraan verbond hij tegelijk de stelling dat *'in den docent kennis van allerlei wetenschappen wordt vereischt: theologie, rechten, sociologie. Daarom is verre te verkiezen de academisch gevormde docent bij wien veelzijdigheid meer aanwezig kan zijn dan bij de gespecialiseerde leeraar (...).'* Het geheim van het geschiedenisonderwijs op onze gymnasia en lycea is *'het laten zien van het gehoorde woord door de leerlingen'*. Verder stelde hij dat de beoefening der wetenschap van Christelijke zijde, in hoofdzaak neerkomt op de persoon en op de subjectieve schifting van de stof, waarbij de Heilige Schrift ook een objectief element kan bieden.

Veel later in een bijdrage uit 1944 stelde hij over het religieuze element in zijn geschiedopvatting: *'Het archimedisch rustpunt toch, vanwaar de zware massa der historie tot zinsbegrip wordt opgeheven, ligt buiten de geschiedenis, in het boventijdelijke en bovenzinnelijke. Alleen een persoonlijke God, die het beloop van het gebeuren richt naar het door hem bepaalde doel, kan rust aan het filosofisch denken geven; alleen in de bedoelingen Gods wordt de zin der geschiedenis openbaar'*.⁶

Hoe heeft Sneller deze gedachten nu verder vorm gegeven?

Wij beperken ons dan tot zijn onderwijsmethode en laten, noodgedwongen, zijn

functioneren als mens en als docent in de omgang met zijn leerlingen buiten beschouwing bij gebrek aan gegevens.

H.J. Smit was de auteur van het *Leerboek der algemeene geschiedenis* (2 dln., Uitg. Zomer en Keuning, Wageningen). Z.W. Sneller functioneerde in 1940 als mede-auteur en verzorgde een aanhangsel bij het tweede deel over de periode 1919–1940. Hij deed dit ook voor de 3e herziene druk (1946–1950) voor de periode 1919–1945. Dit laatste gedeelte besloeg 75 bladzijden. In de Brinkman catalogus, 1951–1955, wordt de methode niet meer genoemd. Gegevens over de oplage en de verspreiding heb ik niet kunnen achterhalen.

Smit en Sneller afficherden zich op de titelpagina van de naoorlogse editie als 'oudleraren bij het gymnasium en middelbaar onderwijs'. Van specifiek protestants-christelijke uitgangspunten blijkt niets in het voorbericht en niets in de leertekst. Mogelijk was de naam van de uitgever al voldoende om te laten weten dat het uit de protestantse hoek afkomstig was.

Uit de beide delen van Smit en uit Snellers supplement blijkt een grote mate van neutraliteit. Smit gaat nauwelijks in op de Reformatie en haar gevolgen en geeft in het algemeen een droog chronologisch overzicht. Ook Sneller werkt in dezelfde geest. Illustraties en kaartjes ontbreken in de methode. Helderheid in de formulering, overzichtelijkheid en een strakke chronologische opbouw zijn de voornaamste kenmerken. Aan culturele ontwikkelingen wordt geen aandacht besteed, maar ideologische verschijnselen als communisme, fascisme en nationaal-socialisme krijgen wel aandacht. In de naoorlogse literatuurlijst, mijns in-

ziens meer voor docenten dan voor leerlingen bedoeld (het wordt niet duidelijk gemaakt), figureren als te raadplegen literatuur titels als Hitlers *Mein Kampf* en Rocco's *Staatstheorie van het fascisme*.

Naar onze hedendaagse maatstaven gemeten een volledig verouderde methode, waarin ook vragen voor leerlingen ontbraken, laat staan iets aan zelfwerkzaamheid werd geboden. Een methode, waarin Sneller ook niets waar maakte van de idealen die hij in 1925 aan zijn collega's als adagia had voorgehouden.

In ruimer verband schreef hij over dit zelfde thema 1914-1939. *Vijf en twintig jaren*

Vergelijking met Langedijk en Postmus

In vergelijking met een in die tijd veelvuldig gebruikte protestants-christelijke methode als die van D. Langedijk is de methode van Smit en Sneller inhoudelijk zeker niet slechter en soms zelfs beter te noemen. Langedijk gaat in zijn *Geschiedenis der volkeren. Leerboek der algemene en vaderlandse geschiedenis* (3 dln., Wolters-Noordhoff, Groningen-Batavia 1948) veel minder diep in op het communisme in de Sovjet-Unie (dl. 3), doet de geschiedenis van de Verenigde Staten over de jaren 1918-1941

Langedijk gaf in zijn gecombineerde methode voor de vaderlandse en algemene geschiedenis op de titelpagina aan 'oud-leraar Chr. H.B.S.' te zijn. In zijn in diezelfde jaren verschijnend tweedelig *Leerboek der Algemene Geschiedenis* (Groningen-Batavia/Djakarta 1946 (2e druk) - 1951 (3e druk)) schreef hij in het voorbericht van het eerste deel: 'Dit leerboek gaat uit van het standpunt, dat de komst van Jezus Christus op aarde het hoogtepunt is van de wereld-geschiedenis'.

De methode van Smit en Sneller laat de lezer in het ongewisse over de geestelijke achtergrond van de auteurs. Langedijk doet dit niet, al gaat hij daarin veel minder ver dan bijvoorbeeld S. Postmus dat in de jaren twintig in zijn *Algemeene Geschiedenis* (Uitg. Kok, Kampen 1927, 2e druk) deed. Daarin werd duidelijk gesteld (p. 285): 'Geschiedenis staat onder het teken van *Aller dagen avond*' (de wederkomst van Christus). Postmus, oud-redacteur van *De Standaard*, het anti-revolutionaire dagblad, ging er van uit dat 'onze tijd behoefte had aan groote lijnen en krachtige principen'. Duidelijkheid, uitgaande van zijn religieuze overtuiging, is dan ook het meest kenmerkende van zijn geschiedensismethode. De leerling krijgt een beeld voor ogen, waarin de gebeurtenissen telkenmale aan de evangelische boodschap worden getoetst en zo nu en dan ook Gods wrekende gerechtigheid ook al aangekondigd wordt, bijvoorbeeld naar aanleiding van de Franse Revolutie (p. 284-285).

In dit opzicht zijn de methoden van Smit en Sneller en van Langedijk evenwichtiger in hun oordeel. Bij Postmus klinkt nog een nagalm van het Groeniaanse en Kuypertiaanse eeuwige gelijk van het Calvinisme door.

VOORBERICHT VOOR DEN TWEEDEN DRUK

Deze druk is in verband met verschillende wenken, die ons van de zijde van leraren bij het middelbaar onderwijs toekwamen en waarvan we dankbaar melding maken, hier en daar aanzienlijk gewijzigd. In het bijzonder is het eerste deel, dat te uitvoerig was, geheel omgewerkt en in sterke mate bekort; ook is er naar gestreefd de voorstelling eenvoudiger en bevattelijker te maken. Het is niet gemakkelijk aan den eis van grote beknoptheid recht te laten wederbaren en tegelijk te voldoen aan de begeerte, om van de hoofdlijnen der historische ontwikkeling een op feiten gebaseerde voorstelling te geven. We zijn er van overtuigd, dat ook nu nog voor een beroep op de leraren, die door hunne lessen veel zullen moeten aanvullen en verduidelijken, alle reden bestaat.

's-Gravenhage }
Rotterdam }

DE SCHRIJVERS

wereldgeschiedenis (Wageningen 1942), een droog en feitelijk historisch overzicht, waarover de auteur zelf stelde dat de bijzondere tijdsomstandigheden hem beperkingen hadden opgelegd. De behandeling van München 1938 is wel uiterst gesserreerd geschreven en het verdrag tussen Duitsland en de Sovjet-Unie van augustus 1939 wordt in het geheel niet genoemd in de voorgeschiedenis van de Duitse inval in Polen. De publikatie in 1942 verklaart in dit opzicht alles. Wel ziet Sneller nog kans de lezer te laten weten dat fascisme en nationaal-socialisme geen voorstanders zijn van de parlementaire democratie, maar dat had men inmiddels zelf al aan den lijve ondervonden. Vreemd dat een onverdacht vaderlander als Sneller dit boekje waarvoor op het punt van vrijheid van meningsuiting toch allerlei beperkingen moesten worden aanvaard, heeft willen publiceren.

af in een halve bladzijde (dl. 3, p. 339-340) en schrijft niets over de New Deal. Ook het fascisme en nationaal-socialisme krijgen er minder aandacht dan bij Sneller. Wel zien we in het gedeelte over de vaderlandse geschiedenis veel aandacht voor kerkelijke ontwikkelingen als Afscheiding en Doleantie en de zendingsgeschiedenis, waarbij overigens de vraag over de wenselijkheid van versterking van de inheemse leef- en cultuurpatronen nog niet gesteld werd. En typerend voor de geest des tijds of eerder voor het niet aanvoelen van de geest des tijds (1948!) is Langedijks opmerking op p. 399-400 naar aanleiding van onze aanwezigheid in het toenmalige Nederlands-Indië: 'Er waren evenwel Inheemsen, die deze geleidelijke opvoeding tot zelfstandigheid niet waardeerden, maar die er naar streefden spoediger, desnoods met geweld, te komen tot een onafhankelijk Indië'.

Na het verdwijnen van de methoden van Smit en Sneller en van Langedijk is het lang stil geweest op het terrein van specifiek voor het voortgezet onderwijs geschreven geschiedensismethoden, waarin een protestants-christelijke levensvisie werd uitgedragen. De jaren zestig met hun idealen op het gebied van de oecumene enerzijds, maar anderzijds ook van toenemende secularisatie, zijn daar niet vreemd aan. Niet ieder had en heeft daar vrede mee. Collega J. Knigge heeft in zijn *Historisch Perspectief* (zie recensie in *Kleio*, 1987, nr. 1, p. 21-26) laten zien, dat het mogelijk is om uitgaande van een protestants-christelijke levensovertuiging toch een evenwichtige geschiedensismethode voor het voortgezet onderwijs te schrijven, waarin naast het doorklinken van de eigen uitgangspunten ook de andere opinies tot hun recht komen.

Beschouwt men als ideaal eener algemeene geschiedenis, dat zij de drie aspecten van het historisch gebeuren: het politieke, het sociaal-economische en het culturele, blootlegt, en dat zij deze toont in onderling verband, dan is onze schets der geschiedenis tusschen de beide Wereldoorlogen wel zeer onvolkomen gebleven. Aandacht is besteed aan het politiek gebeuren en aan de economische en sociale verschijnselen, en er is gewezen op den onderlingen samenhang, maar het culturele leven, in zijn veelvoudigheid openbaring van de hoogste strevingen van den menschelijken geest, bleef buiten beschouwing, en evenzoo uiteraard de samenhang van dit leven des geestes met wat er in politiek en in welvaartsordering werd gewrocht.

De auteur erkent, tegen dit groote probleem niet te zijn opgewassen. Hoe, zoo stelde zich de vraag, binnen het bestek van een korte schets, in het Westen en in het Oosten den gang des geestes na te speuren in een tijdvak, dat een „fin de siècle” is en tevens de aanvang van een nieuwe eeuw.

In het Westen, in Europa en in de Nieuwe Wereld, zonk een eeuw van individualisme en relativisme weg, welker grondslagen lagen in de Verlichting van de achttiende en in het Humanisme van de zestiende eeuw. Een nieuw geslacht hunkerde naar nieuwe vastigheden. Velen zochten die in bloed en ras en bodem en in volksverbondenheid. Het was noodzakelijk, dat in den achter ons liggenden tijd ook de wijsbegeerte en de godsdienst in een crisis geraakten; de zekerheden des geloofs werden door het relativisme losgewrikt. Naar de overtuiging van den schrijver dezer regelen is de grondslag voor een harmonische en evenwichtige samenleving slechts te vinden in de geloofswaarheden van het Christendom.

„Naschrift” van Sneller bij zijn Vijfentwintig jaren wereldgeschiedenis, Wageningen 1942.

Sneller en het universitair onderwijs

Maar nu weer terug naar Sneller. Zijn verdiensten voor het middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs zijn niet groot geweest. Deze lagen eerder op het gebied van het academisch onderwijs, waar hij als docent zijn studenten met zijn voorliefde voor strakke begrippen en modellen ordeningscriteria meegaf en met name niet-economisch geschoolde historici inzicht gaf in de werking van economische krachten. Met N.W. Posthumus, J.G. van Dillen en I.J. Brugmans heeft Sneller in het interbellum gezicht gegeven aan de beoefening van de economische geschiedenis in Nederland, waarbij naast de handel ook de nijverheid ruime aandacht kreeg. Zijn werkterrein was breed en besloeg zowel de Noordnederlandse handel met Frankrijk van de middeleeuwen tot en met de vijftiende eeuw, als de economische ontwikkeling van Rotterdam, de geschiedenis van de Twentse textielnijverheid en een geheel nieuw terrein, de geschiedenis van de landbouw. In de discussie over de late industriële ontwikkeling van Nederland heeft Sneller geen nieuwe gedachten ontwikkeld. Voor hem was de

periode rond 1870 het tijdstip waarop de industrialisatie van ons land vorm begon aan te nemen.

Verder hield hij zich bezig met, hoe kan het anders, G. Groen van Prinsterer en met de sociale denkbeelden binnen het Reveil (Willem van Hogendorp e.a.). Veel van deze activiteiten vonden hun neerslag in artikelen in tijdschriften en bundels en zijn heden ten dage niet gemakkelijk terug te vinden.⁷

Over de organisatie van het universitair onderwijs in de geschiedenis had hij uitgesproken gedachten. Hij wilde het liefst een soort centre d'excellence, waar studenten onderwijs van een keur van specialisten zouden ontvangen.⁸ Iets van die idealen heeft hij aan de VU in de praktijk kunnen brengen bij de opbouw na de oorlog van de nieuwe faculteit voor de sociale en economische wetenschappen. Het heeft hem overigens zijn leven lang gegriefd dat aan de rijksuniversiteiten geen plaats leek te zijn voor een historicus van gereformeerde huize. Dit gold in gelijke mate voor de rooms-katholieken. Gerretson had dit weinig gelukkige benoemingsbeleid al eens verwijtend aan zijn collega Geyl voorgehouden.⁹ Na 1945 is dit beeld niet erg snel veranderd. Voorlopig bleef het werkgebied van confessioneel gebonden hoogleraren beperkt tot de VU, Nijmegen en Tilburg.

Aan de VU heeft Sneller maar kort kunnen werken. Zijn zwakke gezondheid maakte dat zijn leven naar de menselijke maat gemeten voortijdig werd beëindigd. Hij had zichzelf ook niet gespaard, want geheel in Calvinistische stijl vond hij, dat de *„mens altijd onder de gesel van de arbeid (behoorde) te liggen”*.¹⁰

Slotbeschouwing

De protestantse historici, en meer in het bijzonder de gereformeerden onder hen, hebben zich met moeite van de Groenianse visie kunnen losmaken. Te lang, ook nog onder Abraham Kuypers, bleef deze opvatting gehandhaafd. Met name het beeld van een in de zestiende en zeventiende eeuw door de Calvinistische kaders gestaalde Republiek was een bruikbaar wapen in de strijd tegen het liberalisme en zonodig ook tegen de rooms-katholieke broeders. Geschiedbeoefening is echter meer dan het handelen Gods door de mensen verklaren. Het Groenianse adagium *„Dieu agissant par les hommes”* als enige leidraad nemen, brengt de vakhistoricus in een onmogelijke positie en dat besef brak ook door bij de protestantse historici. Van Deursen voert daarbij nog aan dat rond 1920 de emancipatie van de *„kleine luyden”* voltooid was en het verleden minder noodzakelijk was geworden in de propagandastrijd tegen de andersdenkenden.¹¹

kleio

nummer 6/88
pagina's 22 en 23

12 december 1950

Minne Geyl

Ged. mijn lezingen heb ik van
uitbreiding kunnen van mijn over-
name bij je lezing in de theorie van
van mij. Om een opmerking van
derhand in de mijne mens ik je
het ik moet je weten. Het zijt me
je voortdurend gemind te hebben.

Alles vriendelijke groet

Z. W. Sneller.

Brief van Z.W. Sneller aan P.C.A. Geyl, 12 december 1950. (Archief-Geyl, Universiteitsbibliotheek RU Utrecht.)

De oprichting van Het Gezelschap van Christelijke Historici en de instelling van leerstoelen geschiedenis aan de VU laten in ieder geval zien dat er in de jaren twintig ruimte kwam voor een bredere interpretatie van het verleden en dat een kritischer benadering van de door Abraham Kuiper nog zo vereerde 'heldenfiguren en wonderse legenden' mogelijk werd.

Met enige vertraging hebben ook de schoolboekenschrijvers deze nuanceringen overgenomen, zonder echter uit het oog te verliezen dat het uiteindelijk gaat om een beschrijving van de 'gesta dei per homines'. Daarvan uitgaande pleitte men in de jaren zestig en zeventig in protestantse kringen toch voor een 'ambachtelijke aanpak', immers zoals collega Leih treffend opmerkte: 'het bieden van een historische verklaring is een "horizontale" bezigheid, tot meer hebben wij de bevoegdheid niet ontvangen'.¹²

Gelijkkluidende opvattingen kunnen we opmerken in de publikaties van de VU hoogleraar en geschieddidacticus J. Roelink en bij C.M.H. Bosch.¹³

Merkwaardig is het overigens te moeten constateren, dat het lang geduurd heeft voordat er na Groens *Handboek* weer een voor een breed publiek geschreven protestantse vaderlandse geschiedenis verscheen. Eerst in 1941 verscheen het eerste deel van een veeldelige door A. en H. Algra geschreven serie *Dispereert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden*.¹⁴ De zeker in het interbellum nog vrij ver van het eigen nationale verleden staande socialisten hadden al in 1934 in Jan en Annie Romeins *De Lage Landen bij de Zee* een eigen vaderlandse geschiedenis gekregen, zoals de libe-

ralen die al in P.J. Bloks *Geschiedenis van het Nederlandse Volk* (eerste druk 1893) hadden.¹⁵ Een curieuze liberale variant was Geyls *Geschiedenis van de Nederlandse Stam* (1930), die ook voor het katholieke volksdeel een zeer aanvaardbare visie op het nationale verleden bood. Een rooms-katholieke pendant van deze uitgaven verscheen eerst in 1952 met L.J. Rogiers *Eenheid en scheiding, 1477-1813*. Wel erg lang had men het met Nuyens moeten doen.

Echte grote ook literair begaafde protestantse geschiedschrijvers zijn in deze eeuw op een hand te tellen. Hoge ogen gooien echter F.C. Gerretson en H. Algra.¹⁶ Beiden wisten een breed publiek te bereiken, waarbij echter aangetekend moet worden dat Gerretson veel van zijn voor een groot publiek bestemde historische artikelen in de jaren vijftig in *De Telegraaf* schreef, niet bij uitstek het orgaan van de gereformeerde gezindte. Bij Gerretson en bij H. Algra ging een duidelijke Calvinistische levensovertuiging en een daardoor geïnspireerde visie op het verleden gepaard met een meer dan vaardige, ja bij tijd en wijle zelfs literaire penvoering en dat is iets, dat men in schoolboeken al helemaal niet vindt. Maar misschien biedt dit ook voordelen, immers zo krijgt de docent alle ruimte om het verleden op te roepen en kan hij met zijn leerlingen uit de 'zinnen' der geschiedenis naar 'de zin der geschiedenis' zoeken. Dat heeft ook Sneller op zijn manier gedaan.

Noten

1. A. Kuiper en J. Woltjer definieerden geschiedenis al wel in een beperkter zin, los van theologische bedoelingen. Woltjer formuleerde het aldus: 'De historie heeft tot object de overlevering in de taal van handelingen en feiten, in het bijzonder die, welke de openbaring zijn van de logos in het maatschappelijke en politieke leven'. Zie J. Woltjer sr., *De wetenschap van den logos* (Amsterdam 1891) p. 25 en vgl. ook A. Kuiper in: *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid*, dl. 2, p. 144 (Amsterdam 1894).
2. Zie A.Th. van Deursen, 'De Vrije Universiteit en de geschiedwetenschappen', in: *Wetenschap en Rekenschap 1880-1980*. Een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit, onder redactie van M. van Os en H. Wieringa (Kampen 1980) p. 360-400. Van Deursen noemt voor de instelling van de leerstoelen geschiedenis niet als drijfveer de groeiende behoefte aan geschiedenisdocenten in het protestants-christelijk middelbaar onderwijs. Het getal geschiedenisstudenten aan de VU bleef trouwens klein. De academisch gevormde docenten in het bijzonder onderwijs kwamen grotendeels van de Rijksuniversiteiten.
3. D. Nauta, 'Een halve eeuw Gezelschap van Christelijke Historici', in: *Serta Historica*, 3 (1972) p. 5-16.
4. P.J. van Winter, 'Herdenking van Zeger Willem Sneller (11 December 1882-10 November 1950)', in: *Jaarboek van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, 1951-1952* (Amsterdam 1952) p. 264-281.
5. Z.W. Sneller, 'Het onderwijs in de geschiedenis op Christelijke gymnasia en lycea' (verslag van een rede gehouden op de 6e Jaarvergadering der Vereniging van Leeraren aan Christelijke Gymnasia en Lycea, Donderdag 9 April 1925 te Utrecht), in: *Weekblad voor Gymnaiaal en Middelbaar Onderwijs*, 21 (1924-1925) p. 1221-1223.
6. Z.W. Sneller, 'De zin der geschiedenis', in: *Lustrumbundel* (vierde), uitgegeven vanwege het Gezelschap van Christelijke Historici in Nederland. (Wageningen 1944) p. 9-38, citaat op p. 27.
7. Z.W. Sneller, *Bijdragen tot de economische geschiedenis* (onder redactie van J.H. Kernkamp en J. van Heyst), (Utrecht 1968 - Aulapocket). Hierin is ook een bibliografie opgenomen.
8. Van Winter, 'Herdenking', p. 267. Zie ook noot 9.
9. *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, onder redactie van P. van Hees en G. Puchinger, dl. 4 (Baarn 1981) p. 20 en p. 191.
10. Van Winter, 'Herdenking', p. 265.
11. Van Deursen, 'De Vrije Universiteit en de geschiedwetenschappen', p. 373.
12. H.G. Leih, *Gods hand in de geschiedenis?* (Kampen 1976) p. 96. Vgl. ook G. Puchinger in zijn 'Historici en religie', waarin hij schrijft: 'Het kan daarbij het doel van de historici niet zijn de religie te verkondigen. Wel moet hij ons oog openen voor de ingrijpende invloed van de religie in het verleden, een invloed die zich tevens vandaag doet gelden bij onze visie op het verleden, wil de historicus zich niet schuldig maken aan een ongeoorloofde vorm van Godsverduistering'. Zie G. Puchinger, 'Historici en Religie' in: *Theologische Etherleergangen Rondom het Woord*, 30 (1988) nr. 1, p. 29-73, citaat op p. 71. Ook L.J. Rogier maakt in zijn slotbeschouwing in de bundel *De Zin der Geschiedenis voor Geloof en Rede* (Heerlen z.j. (1951?)) behartenswaardige opmerkingen

over de geloofsgetuigenis die van een historicus verwacht mag worden.

13. Zie bijvoorbeeld J. Roelink, 'Vast bestek voor ons geschiedenisonderwijs', in: *Ad fontes*, 7 (1959-1960) p. 223-231 en C.M.H. Bosch, 'Geëngageerd geschiedenisonderwijs?', in: *Inkom*, informatie en commentaar ten dienste van het christelijk voortgezet onderwijs, 4 (1973) nr. 8, p. 163-167. Met de in deze en de in de vorige noot genoemde opvattingen kan een historicus en mijns inziens ook een geschiedenisdocent toch beter uit de voeten dan met de visies van T. Gilhuis, K. de Jong Ozn. en K. de Vries, bij wie het geschiedenisonderwijs toch vrij sterk in de richting van de opdracht van de geloofsverklaring en de getuigenis betrokken wordt.

14. Buiten beschouwing zijn gelaten de veelal voor jeugdigen geschreven vaderlandse geschiedenissen van W.G. van der Hulst en J. de Liefde.
15. Vgl. P. van Hees, 'Willem van Oranje, 1553-24 april-1933', in: *Utrechtse Historische Cahiers*, 5 (1984) nr. 2/3, p. 83-104, spec. p. 94-97.
16. G. Puchinger, 'Iets over geschiedbeoefening binnen protestantse kring' (onuitgegeven manuscript), p. 16-20. Deze studie zal in 1989 verschijnen in *Passage*, dl. 3, uitgeg. door het Historisch Documentatiecentrum voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme (na 1800), Vrije Universiteit, Amsterdam.

Het CSE 1988 het slechtste examen sinds jaren

Zoals ieder jaar geeft *Kleio* een reactie op het CSE. Dit jaar hebben we onze lezers-resonators groep gevraagd hun oordeel over de examens te geven. Een vrolijke reactie is het niet geworden.

Mavo

De keuze van de onderwerpen in dit examen was bepaald niet evenwichtig. Voor de hand liggende problemen als nationalisme, crisis en algemeen menselijke onderwerpen komen er niet in voor. Er is een grote nadruk op feitenkennis, waarbij zelfs van instinkertjes kan worden gesproken. Inzicht speelde nauwelijks een rol. Maar wel dient de leerling bijzonder nauwkeurig te lezen. Bij vraag 3 staat 'algemeen' bij het kiesrecht voor de Volksraad en bij vraag 34 moet de leerling wel zien dat het woord 'grootste' duidelijk fout is, wanneer het gaat om het

aandeel van de Fransen in de Algerijnse bevolking.

Maar het gebrek aan open vragen is het meest opvallende in dit examen. Slechts vijf van de 40 vragen geeft de leerling de kans iets te laten zien van inzicht en creativiteit. De angst lijkt gewettigd, dat deze tendens zich verder voortzet en dat er binnen een jaar alleen nog sprake zal zijn van een gesloten vraagvorm.

De verwarring rond de meerkeuze was door de zogenaamde dubbele score dit jaar ronduit beschamend. Het gehannes rond letters en woorden waardoor er al dan niet bewust gerommeld kon worden, getuigde niet van diepgaand inzicht in examenproblematiek. In dat geval was er ongetwijfeld een betere oplossing gevonden voor het vervangen van de Cito-kaart. Het gemak, waarmee de staatssecretaris aan alle onzekerheid een eind maakte door te stellen, dat alleen de letter gold en dat dus alles opnieuw moest worden nagekeken, getuigde al evenmin van enig inzicht.

Positief kan men zijn over de relatief makkelijke vragen en de korte tijd, dat het examen in beslag nam. De open vragen waren duidelijk het best.

Het niveauverschil tussen het C en D examen was nauwelijks waarneembaar. Wel was dit verschil enigszins aanwezig in het correctievoorschrift.

Onze mening over dit examen is echter dat het een belediging is voor iedere serieuze geschiedenisdocent. Om de situatie te verbeteren moet het aantal gesloten vragen tot hoogstens de helft worden teruggebracht.

Kees Klok en Fred Timmermans.

Kleio

nummer 6/88
pagina's 24 en 25

Havo

Ook het beeld van het Havo-examen is niet positief. Bij Nederlands-Indië werd meer dan 25 procent van de stofomschrijving, dat wil zeggen de periode voor 1933, niet gevraagd. Daarbij was het buitengewoon jammer, dat men de mogelijkheid tot vergelijken van de verschillende eindexamenonderwerpen niet heeft aangegrepen. Ook het ontbreken van kritiek maakte het examen weinig interessant. Opvallend was de grote feitelijkheid en het gebrek aan vragen, waar de leerling zijn inzicht kon tonen.

De opbouw van het examen kon evenmin de toetssteen der kritiek doorstaan. De openingsopdracht over de economische crisis was moeilijk, waardoor de leerlingen geen zelfvertrouwen kregen en aanvankelijk slecht scoorden. Maar het opstel over Gandhi was weer zo makkelijk, dat de opgelopen schade werd verhuld. Hierdoor vielen de cijfers achteraf wel mee, maar heel goede punten werden nauwelijks behaald.

De stofomschrijving, die toch tamelijk uitgebreid was, was voor de examenmakers niet voldoende. Liefst tot tweemaal toe werden vragen gesteld, die de leerlingen in feite niet konden beantwoorden. In vraag 13 wordt een maatregel van Japan gevraagd uit 1943, waar nergens in de stofomschrijving sprake van is. De staatsinrichting van de Vierde Republiek werd eveneens onaan-

gekondigd gevraagd.

Ook de vraagstelling was hier en daar verre van zorgvuldig. Het door elkaar gebruiken van begrippen als inheemsen en nationalistinnen maakte vraag 14 eigenlijk onmaakbaar. Een uitdrukking als 'in de kaart gespeeld' in vraag 29 maakt deze vraag voor menige allochtone en taalarme leerling onnodig moeilijk. Maar ook vragen van steeds maar hetzelfde, zoals dat in opdracht E over India en Pakistan gebeurt, is in feite onzorgvuldig. Een leerling raakt er door in verwarring en begint over goede antwoorden te aarzelen.

Of dit Havo examen nu werkelijk makkelijker was dan het Vwo, wat gezien het niveauverschil verwacht mag worden, valt ernstig te betwijfelen. Kortom een slecht examen waar eigenlijk niets positiefs over valt te melden.

Ron Hendriks en Wim Rongen

Vwo

Staren naar andermans navel, zo kun je het slechtste Vwo-examen sinds jaren kenschetsen. Heel veel feiten, veel te weinig inzicht. En dat terwijl de geschiedenismethodes steeds meer nadruk op vaardigheden leggen. Op deze manier weet je eigenlijk helemaal niet meer hoe je je leerlingen op het examen moet voorbereiden. Het essay leek

toch een vast onderdeel te zijn geworden van het examen, maar nu werd het weer weggelaten, terwijl de cartoonopdracht over Algerije alle mogelijkheden voor een mooie opdracht in zich droeg.

Helaas was ook in dit examen weer geen evenwichtige spreiding van de verschillende onderwerpen en periodes. Daarbij liet men kansen onbenut om vergelijkingen te trekken en hier en daar een kritische kanttekening te maken. Alle menselijke aspecten bleven buiten beschouwing.

Ook hier bood de stofomschrijving weer te weinig en werd er een heel onderdeel gewijd aan een commissie, die er niet in werd vermeld. Voor een nerveuze leerling nu niet een bepaald geruststellend gegeven. De cartoonopdracht was onuitvoerbaar door het gebrek aan eenduidigheid van de spotprenten.

Positief was wel de terugkeer van de cartoons en het functionele werkmateriaal. Ook de beperking van de lengte was een verheugend feit. De resultaten van de leerlingen vielen niet tegen, al kwamen de echt goede leerlingen niet uit de verf.

Toch blijft het een onbevredigend examen, dat door de eenduidigheid van vele antwoorden doet vrezen, dat men bezig is een gesloten vraagvorm te introduceren.

Ron Hendriks, Brechtje Pel en Wim Rongen

Vakdidactiek mag niet verdwijnen

Joris Paulussen, Jan de Valk, Marian Langenbach

De auteurs van dit artikel – uitgetreden, af-gedetacheerden en ontslagen vakdidactici van de Utrechtse Universiteit – verhelen allerm minst dat hun omstandigheden hen tot dit 'vakdidactisch testament' brachten. Zoals zij, zijn en komen er meer. Ze betogen dat zoveel krimp weinig over zal laten van de gangbaar geworden bijdrage van vakdidactici aan het schoolvak geschiedenis en staatsinrichting: het overdragen van toegepaste kennis en vaardigheden aan toekomstige leraren en innovatie met gebruikswaarde voor leraren en leerlingen op het gebied van materiaal, lesprocedures en het doen en laten in de klas.

De lerarenopleidingen worden getroffen door vergaande bezuinigingen en reorganisaties. Zij zijn ingrijpender dan de bezuinigingen en reorganisaties die de scholen treffen.

De NLO's zullen binnenkort vernemen hoeveel studenten zij in de toekomst mogen opleiden en hoeveel geschiedenisopleidingen er kunnen blijven bestaan. Van de huidige 7 NLO-opleidingen voor geschiedenis zullen

er vermoedelijk enkele geheel verdwijnen.

De MO-opleidingen zijn geconfronteerd met een numerus fixus van 15 studenten landelijk voor hun eerstegraadsopleiding. Misschien zal dat aantal iets verzacht worden door niet 15 studenten als maximum van het aantal beginners vast te stellen, maar dat aantal als numerus fixus voor het totaal aantal uit te reiken diploma's te nemen. In 1985 en 1986 leverden de gezamenlijke MO-opleidingen 40 à 50 eerstegraads bevoegden af. Een getal van 15 gediplomeerden betekent dus een reductie met 66 procent.

Ook de Universitaire Leraren Opleidingen (ULO's) werden in 1986 geconfronteerd met een numerus fixus van studenten voor alle opleidingen samen als maximum voor de toelating. Zelfs als dat aantal iets verzacht wordt, bijvoorbeeld op de wijze waarop dat voor de MO's is gebeurd (door het aantal gediplomeerden te beperken), dan zijn de gevolgen voor de ULO's nog verschrikkelijker dan voor de MO's. De 7 ULO's leidden in 1985 en 1986 in totaal tussen de 350 en 425 bevoegden op. De teruggang betekent een slachting: slechts 4 procent

van het aantal dat de laatste jaren gebruikelijk was zal nog opgeleid kunnen worden. Wat dit betekent voor de personeelsformatie aan de ULO's laat zich raden. In Leiden en aan de VU zullen de lerarenopleidingen verdwijnen. Op het moment van schrijven zijn nadere gegevens omtrent het voortbestaan van de andere vijf opleidingen nog onvoldoende bekend.

In elk geval zal het aantal vakdidactici drastisch verminderen en zullen scholen in het land, die contacten met opleiders en studenten onderhouden, schaars zijn. Voor de overbelaste docenten en schoolleiders mischien op het eerste gezicht een goed bericht. Op den duur is dat echter slecht voor het schoolvak geschiedenis en degenen die daarbij betrokken zijn.

Gevolgen

* Door verlies van contact met de scholen komt de innovatie in gevaar. Bij de invoering van de Basisvorming zullen bijvoorbeeld vanuit de vakdidactiek nauwelijks impulsen gegeven kunnen worden die passen bij de lespraktijk van de zittende docenten.

* Door het kleine aantal studenten per opleiding bestaat het gevaar dat de opleiding algemener van karakter zal worden. Minder inbreng van de vakdidactiek en onderschikking aan algemene onderwijskunde ligt voor de hand bij instellingen waar de vakdidacticus nog slechts een (klein) deel van de werktijd aan 'zijn' schoolvak kan besteden, of waar studenten uit overwegingen van efficiency worden samengevoegd met studenten van andere vakken.

* Als er in de toekomst vacatures aan de LO's zullen ontstaan, waarvoor geen wachtgelders meer te vinden zijn, moeten deze vervuld worden door goedkope pas afgestudeerden met weinig of geen leservaring. De doorstroming van ervaren docenten uit het Voortgezet Onderwijs naar de vakdidactiek is daarmee voor lange tijd tot stilstand gekomen. Wil de vakdidactiek vruchtbaar blijven in deze omstandigheden, dan is vergaande samenwerking noodzakelijk.

* De vakdidactiek kon toepasselijke kennis en vaardigheden overdragen aan aanstaande docenten door de herkomst van de meeste vakdidactici (ervaren leraren) en door de vele contacten met de scholen waar de studenten hun schoolpracticum deden. Vernieuwing vond meestal zijn neerslag in de produktie van methoden. De uitgave van schoolboeken is vrijwel geheel in commerciële handen geweest. Het ontwerpen en uitproberen van nieuwe materialen gebeurde vooral door of onder leiding van vakdidactici die grote vrijheid genoten om veel werk daarvoor in de tijd van hun aanstelling te verrichten. In de toekomst zal zulk werk aan de werkgever verantwoord moeten worden en de lerarenopleidingen zul-

len een vergoeding bedingen voor het werk dat hun personeel verricht voor commerciële uitgaven.

* Ook in het onderzoek was de vrijheid van vakdidactici groot. Het departement wil de kwaliteit van het onderzoek positief beïnvloeden en heeft daartoe een andere bekostiging ingevoerd: de Voorwaardelijke Financiering (VF). Slechts onderzoek dat aan sociaal-wetenschappelijke criteria voldoet komt in aanmerking voor financiering. Na 5 jaar worden de resultaten geëvalueerd. In de toelatingsronde van de VF kwamen slechts 2 vakdidactici in aanmerking om onderzoek te gaan doen naar realistische vernieuwingsvoorstellen (Toebes 1987). Andere vakdidactici slaagden er daarna niet meer in om vakdidactisch onderzoek gefinancierd te krijgen en moesten zich dus uitsluitend toeleggen op de lerarenopleiding. Geschiedenis onderscheidt zich daarmee in negatieve zin van andere schoolvakken. Die zijn er beter in geslaagd om verschraving en stilstand te voorkomen door naast de lerarenopleiding betaald onderzoek te verwerken. Het valt daarom te vrezen dat de geschiedenisdidactiek in de toekomst geen richting meer zal kunnen geven aan praktijk nabije innovatie.

Wat moet er gebeuren

Er moet een landelijke werkgroep van vakdidactici komen, die in overleg en met steun van de VGN financiën verwerft voor gericht onderzoek. Zo'n onderzoek moet voldoen aan de meest elementaire regels van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Als de didactici deze kennis niet in huis hebben dan moeten zij ervaren, maar vooral ook geïnteresseerde sociaal-wetenschappers bij hun onderzoek betrekken. Het initiatief voor de probleemstelling mag echter niet bij de sociaal-wetenschappers liggen: het onderzoek moet passen bij het schoolvak geschiedenis.

De volgende voorwaarden gelden voor praktijk nabije onderzoek in de geschiedenisdidactiek:

1. Het gaat om problemen die door docenten en onderzoekers als voor verbetering vatbaar worden ervaren.
2. Voor docenten moet het mogelijk blijven om manieren van stofoverdracht en omgang met leraren, die zij bevredigend vinden, te blijven toepassen.
3. Echte, niet gesimuleerde lessituaties moeten de basis vormen van de dataverzameling.
4. De complexiteit van het onderwijs mag niet opgeofferd worden aan de sociaal-wetenschappelijke behoefte de variabelen in de hand te houden.
5. Bij de interpretatie van de data wegen de standpunten van docenten mee als minstens even belangrijke verklaring als die

van de mede-onderzoekers.

6. Voortdurende evaluatie, samen met de betrokken docenten, is noodzakelijk.

7. Het verschil in rol tussen de docent en onderzoeker mag een vrije en ongedwongen dialoog tussen beiden niet uitsluiten.

Suggesties voor thema's

I. De onderbouw

De invoering van de basisvorming vraagt om een heroverweging met betrekking tot het leren en onderwijzen in dit onderwijs. Nodig is een nieuw 'Onderbouwrapport' waarbij het leren denken in tijdsdimensies speciale aandacht krijgt. De klacht dat leerlingen niet (voldoende) kunnen denken in tijdsdimensies is vrij algemeen (Van der Kooij 1984; Van Deursen 1985; Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 1986). Men klaagt dat leerlingen niet in tijdvakken kunnen indelen, dat ze geen inhoud aan die tijdvakken weten te geven en dat ze ontwikkelingen niet in de tijd kunnen plaatsen.

De oorzaken van dit tekort zijn waarschijnlijk aan verschillende factoren te wijten. Van der Kooij (1984) oppert voorzichtig dat er wel eens een correlatie zou kunnen bestaan tussen de hierboven beschreven problemen en het gebruik van thematisch-lengtedoorsneden-methodes. Anderen (Molenkamp 1983; Ankersmit 1986; Lettinck 1987) geven een cultuurfilosofische of geschiedfilosofische oorzaak. De huidige tijd zou zich onderscheiden door modieus denken dat gekenmerkt wordt door relativisme, gebrek aan historisch besef en het leven bij de dag. Men gaat er van uit in een geheel nieuwe, andere tijd te leven. Het geschiedenisonderwijs wordt er daarbij indirect van beschuldigd dit *hodiecentrisme* te stimuleren door de concentratie op de laatste vijftig jaar.

Van welk perspectief uit het geschiedenisonderwijs ook bekeken wordt het is duidelijk dat het ontbreekt aan empirische gegevens over het onderwijzen en leren van tijdsbesef. Vanwege dit gebrek aan kennis is onderzoek noodzakelijk naar:

A. Het niveau van historisch tijdsbesef bij leerlingen in de eerste klas van het voortgezet onderwijs.

B. De effecten die verschillende leerstofsequenties op de basisschool op dat niveau van historisch tijdsbesef gehad hebben.

C. De manieren waarop momenteel in de praktijk van de onderbouw tijdsbesef onderwezen wordt.

D. De effecten van verschillende leerstofsequenties op het historisch tijdsbesef bij leerlingen.

E. Doelmatiger manieren van leerstofsequentie voor het onderwijzen en leren van historisch tijdsbesef.

II. De bovenbouw

Het blijkt dat veel geschiedenisdocenten ontevreden zijn over de resultaten in de bovenbouw (Paulussen, De Valk 1987). Zij vinden het onbegrip en de demotivatie van veel leerlingen verbazingwekkend en onbegrijpelijk. Het duurt lang voordat leerlingen iets begrijpen en de kennis beklijft niet.

Zij menen wel te weten wat hun leerlingen willen leren, maar beschikken niet of onvoldoende over middelen en methoden die effectief zijn. Vaak compenseren docenten het gebrek aan motivatie bij leerlingen door zelf veel energie in de lessen te stoppen. De demotivatie van leerlingen wordt wel toegeschreven aan de periode van identiteitsontwikkeling die zij doormaken.

Er is een theorie die ervan uitgaat dat de adolescentie getypeerd wordt door het maken van keuzes op het gebied van levensbeschouwing, politiek, opleiding en werk. Juist het geschiedenisonderwijs kan de leerling de mogelijkheid bieden om zijn eigen denkbeelden te toetsen en om keuzes te maken. Tenslotte kunnen we stellen dat leerlingen uit de bovenbouw zich anders gedragen dan in de onderbouw. Een didactiek van de bovenbouw, die rekening houdt met de eigenaardigheden van die leeftijdsgroep ontbreekt echter. Het is van belang dat zo'n didactiek in de toekomst ontwikkeld wordt.

Tenslotte

Aan het eind van dit vakdidactisch testament hopen we door het samenvatten van onze ideeën en ervaringen een aanzet te geven tot een verdere gedachtenwisseling. Ongetwijfeld zal ons gedachtengoed, indien onze aanbevelingen weerklank vinden, de nodige wijzigingen ondergaan. Als buitenstaanders zullen we zo'n discussie met aandacht volgen in de hoop dat de wijzigingen iets van het plezier weerspiegelen waarmee wij in de vakdidactiek gewerkt hebben. Wie weet wat de toekomst nog in petto houdt.

Als afsluitende parabel bieden wij u de opdracht van het volgende artikel: Lázló v. Szentpály, 'Carcinogenesis by Polycyclic Aromatic Hydrocarbons: A Multilinear Regression on New Type PMO Indices'. In: *Journal of the American Chemical Society*, 1984, 106, 6021-6028.

'This article is dedicated to the 430 former assistant professors dismissed in Hessen State (FRG) between 1978 and 1980 and cum grano salis to Hans Krollman (Wiesbaden) who signed responsibility for this deed.'

Acknowledgment. Herr Krollman, excellent former police chief of Kassel City and by Peter's principle present secretary of education in Hessen State (FRG), arranged his

"high noon" by simultaneously dismissing 430 assistant professors for so-called financial reasons. Many more were more qualified than I, and still did not find any research or teaching position. I owe a lot to Profs. H. Preuss and H. Stoll for their kind help and hospitality also allowing to continue this project. Even slight progress in science needs more time than politicians are willing to concede.'

LITERATUUR

F.R. Ankersmit, Het einde van vijf eeuwen Westerse geschiedbeoefening. In: *NRC Handelsblad*, 26-06-1986.

A.Th. van Deursen, Dode of levende medemensen, in: A.Th. van Deursen, K.L. Poll, H. Ulrich, H.J.L. Vonhoff, *Geschiedenis: een hoofdvak*, Leiden 1985.

C.G. van der Kooij, Met een methode geschiedenis ben je nog niet slecht af. In: *School*, september 1984, 40.

N. Lettinck, De verhouding tussen geschiedwetenschap en geschiedfilosofie. De visie van prof.dr. M.C. Smit, 1911-1981. In: *Theoretische Geschiedenis*, jg. 14, nr. 3, september 1987, 251-270.

B. Molenkamp, Geschiedenisonderwijs in de ban van de geschiedwetenschap?! In: *Kleio* 8/83, 10.

J. Paulussen, J. de Valk, Ecologically valid premises for a postdoctorate training program for history teachers with more than 5 years experience. In: *Paper Earli Conference*, Tübingen (BRD), 19/ 22-9-1987.

J.G. Toebes, Problemen in het onderwijs. In: *Kleio* 5/87, 36-38.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Basisvorming in het onderwijs*, 's-Gravenhage 1986.

Staatsinrichting in de basisvorming

Jan Brouwer

Het voorstel van wet betreffende de basisvorming in het voortgezet onderwijs is 11 december 1987 bij de Tweede Kamer ingediend.¹ Uitgangspunt is de afspraak gemaakt bij het regeerakkoord van juli 1986 dat de structuur van het voortgezet onderwijs zoals geregeld in de WVO gehandhaafd blijft. De basisvorming omvat het basisonderwijs en de eerste drie leerjaren van het voortgezet onderwijs. De basisvorming in het voortgezet onderwijs bestaat uit twee delen: een kerncurriculum van veertien verplichte vakken en een vrije ruimte. Het verplichte vakkenpakket, waarvan ook het vak geschiedenis en staatsinrichting deel uitmaakt, bestaat uit de vakken waarvan het belang van dien aard wordt geacht dat ze door alle leerlingen gevolgd dienen te worden. Bij de keuze van deze vakken is ook veel belang gehecht aan de huidige onderwijspraktijk, dat wil zeggen de bestaande vakken-structuur.²

Jan Brouwer gaat in op plaats en inhoud van het vakonderdeel staatsinrichting in de basisvorming.

Staatsinrichting heeft in deze structuur geen positie als apart vak: in het Lbo is staatsinrichting onderdeel van het vak geschiedenis, in het Mavo, Havo en Vwo een wezenlijk bestanddeel van het vak geschiedenis en staatsinrichting. Het wetsvoorstel stelt de positie van staatsinrichting in het Mavo, Havo en Vwo – apart onderdeel van het vak geschiedenis en staatsinrichting – als norm voor de basisvorming in het voortgezet onderwijs. Zowel staatsinrichting als geschiedenis zijn derhalve ook in de basisvorming aparte onderdelen van het vakgebied geschiedenis en staatsinrichting. De hiervoor aangevoerde argumentatie is sterk en laat aan duidelijkheid niets te wensen over: *'de toevoeging "en staatsinrichting" staat in direct verband met een van de doelen van het onderwijs, namelijk de vorming tot staatsburger'*.³

Deze formulering geeft onomwonden aan, dat staatsburgerlijke of politieke vorming een onderwijsdoel is en niet, zoals wel – vooral van de zijde van maatschappijleer – is beweerd, een vak of de inhoud van een vak.⁴

Het expliciet tot uitdrukking brengen van staatsinrichting in de vakaanduiding vloeit ook voort uit het belang dat aan dit aparte onderdeel van het vakgebied wordt gehecht. Dit gevoegd bij het feit dat de geschiedenis van de staatsinrichting, de wordingsgeschiedenis van structuur en functioneren van het politiek bestel, een plaats heeft binnen het vakonderdeel geschiedenis.⁵

Deze argumentatie sluit volledig aan bij de overwegingen die in de jaren zestig ten grondslag lagen aan het besluit van de wet-

gever tot opheffing van het vak geschiedenis en het uitsluitend op de HBS voorkomende vak staatsinrichting en vervolgens tot invoering in de Mavo, Havo en Vwo van het nieuwe vak geschiedenis en staatsinrichting.⁶ Op aandrang van de Tweede Kamer moesten daarom in de vakaanduiding plaats en onderlinge verhouding van de twee vakonderdelen op ondubbelzinnige wijze tot uitdrukking komen: geschiedenis en staatsinrichting is één vak, bestaande uit twee aparte, naast elkaar geplaatste onderdelen (vandaar de nevenschikking) die, elk met behoud van eigen aard, structuur en benaderingswijzen, op elkaar zijn afgestemd. Wederzijdse beïnvloeding en onderlinge afstemming zouden leiden tot een evenwichtig onderwijsprogramma, dat in direct verband zou staan met het onderwijsdoel politieke vorming en waarin de onderlinge samenhang van de twee vakonderdelen voor de leerlingen beter tot zijn recht zou komen. Kortom: beoogd werd toen – en wordt nu nog steeds – concentratie van geschiedenis en staatsinrichting tot één vakgebied als middel tot coördinatie of samenspel.

Aldus levert dit vakgebied een belangrijke bijdrage aan de basisvorming, *'die als grondslag dient voor een verdere ontwikkeling van de persoonlijkheid voor het zinvol functioneren als lid van de samenleving'*.⁷

Het object van staatsinrichting

Staatsinrichting heeft binnen dit vakgebied twee objecten. Het object van staatsinrichting als apart vakonderdeel is – in termen van zo'n twintig jaar geleden – de hedendaagse structuur en functie van de staatsinstellingen. Daarnaast is staatsinrichting een aspect van en een hulpwetenschap voor geschiedenis. Staatsinrichting als aspect van geschiedenis heeft als object de ontwikkeling der staatsinstellingen van het Koninkrijk der Nederlanden gezien tegen de historische achtergrond.⁸ In termen van nu is het object van het vakonderdeel staatsinrichting het huidige Nederlandse politieke bestel, preciezer uitgedrukt de theorie en praktijk van de structuur en het functioneren van het hedendaagse Nederlandse openbaar bestuur in wisselwerking met zijn politieke en maatschappelijke omgeving, waar mogelijk en nodig geplaatst in het licht van de historische context.⁹

Gelet op de onderlinge afstemming van de onderdelen geschiedenis en staatsinrichting is dan het object van staatsinrichting als aspect van het geschiedenisonderwijs de geschiedenis van de theorie en praktijk van structuur en functioneren van het openbaar bestuur in wisselwerking met zijn politieke en maatschappelijke omgeving alsmede van de daarin optredende veranderingen (bestuursgeschiedenis).

Elementen binnen staatsinrichting

Zoals uit deze omschrijvingen van het object van de staatsinrichting blijkt, zijn binnen staatsinrichting drie onderling nauw samenhangende en op elkaar inwerkende elementen te onderscheiden.

Ten eerste het *bestuurlijk* element. Dit heeft betrekking op het openbaar bestuur (-systeem). Het omvat de structuren en processen waarbinnen beleid wordt gevormd en beslissingen worden genomen. Structureel gezien omvat het de gezagsdragers (politieke bestuurders), de ambtenaren (ambtelijke bestuurders) en de politieke en ambtelijke bestuurlijke organen in de drie bestuurslagen rijk, provincie en gemeente, uiteraard met inbegrip van de onderlinge politieke relaties.

Ten tweede het *politiek* element. Dit heeft betrekking op de politieke omgeving van het openbaar bestuur en is te omschrijven als het geheel van personen, groepen en instellingen die opvattingen, verlangens en eisen onder de aandacht brengen van het openbaar bestuur. Het omvat structureel gezien individuele burgers, politieke partijen, actie-, belangen- en pressiegroepen, adviesorganen, massamedia en internationale politieke stelsels en organisaties.

De politieke omgeving vormt te zamen met het openbaar bestuursstelsel het politieke systeem. Hieronder kan men verstaan *'het geheel van relaties, waardoor opvattingen, verlangens en eisen van individuen, groepen en instellingen (inputs) in bindende beslissingen (outputs) omgezet worden'*¹⁰, maar ook het geheel van opvattingen (politieke cultuur), handelingen en posities (politieke structuur) welke tot doel hebben invloed uit te oefenen op de inhoud, totstandkoming en effecten van het overheidsbeleid.¹¹ Een belangrijk aspect van dit politiek systeem is het netwerk van relaties tussen politieke, ambtelijke en maatschappelijke personen, groepen en organen en tussen ons politiek bestel en internationale politieke stelsels en organisaties alsook de daarin te onderscheiden invloeds- en machtsverhoudingen.

Ten derde is er het *maatschappelijk* element. Dit heeft betrekking op de maatschappelijke omgeving (de nationale en internationale samenleving) van het politiek systeem. Tussen beide bestaat een permanente wisselwerking: de maatschappelijke omgeving beïnvloedt het politiek systeem en het openbaar bestuur beïnvloedt de maatschappelijke omgeving.

Bij de beïnvloeding van het politiek systeem, met name het openbaar bestuur, door de maatschappelijke omgeving kan het gaan om:

- maatschappelijke ontwikkelingen en problemen;
- factoren van geografische, demografische, historische, sociaal-economische en culturele aard;
- de wijze waarop door individuen, groepen en organisaties getracht wordt in te werken op het openbaar bestuur en de wijze waarop binnen het politiek systeem hierop wordt gereageerd;
- de toegenomen gecompliceerdheid van de samenleving en de te regelen politieke vraagstukken;
- de toegenomen vervlechting tussen politiek bestel en maatschappij en tussen ontwikkelingen van bestuurlijke, politieke, constitutioneel-juridische, maatschappelijke en culturele aard;
- de afstand tussen burger en openbaar bestuur bij de totstandkoming van het overheidsbeleid, de problematiek van de geringe politieke participatie van burgers uit bepaalde categorieën van de samenleving en de verschillende vormen en procedures van politieke participatie.

Bij de beïnvloeding van de maatschappelijke omgeving door het openbaar bestuur kan het gaan om:

- de wijze waarop het openbaar bestuur door middel van bindende beslissingen de samenleving tracht te sturen en de wijze waarop en de mate waarin de samenleving op die beslissingen kan reageren;
- de verscheidenheid, kwantiteit en kwaliteit van overheidsbeslissingen;
- de beoogde effecten (en neveneffecten) van overheidsbeslissingen;
- de afstand tussen burger en openbaar bestuur bij de uitvoering van het overheidsbeleid; de feitelijke fictie van 'ieder wordt geacht de wet te kennen' en van de bureaucratische competentie van de burger, dat wil zeggen van de veronderstelling dat burgers weten wat hun rechten en plichten zijn en de vaardigheden bezitten in de omgang met bureaucratische organisaties met de daarvoor geëigende middelen hun rechten te effectueren (onder andere het hanteren en invullen van formulieren; procedures van administratief-rechtelijke rechtsbescherming).

Staatsinrichting en maatschappijleer

Sommige aspecten van het maatschappelijk element van staatsinrichting worden vanzelfsprekend tot maatschappijleer gerekend, althans tot het sociaal-politieke aspect van onderwerpen binnen dat vak. Zo zal bij maatschappijleer zeker aandacht worden besteed aan het ontstaan van groepen, de betekenis van groepsvorming en de rol van groepen bij het signaleren en politiseren

van maatschappelijke behoeften en tevens ook aan de problematiek inzake de afstand tussen burgers en overheid.

In de bijdrage die het vak geschiedenis en staatsinrichting aan de politieke vorming van leerlingen kan leveren, ook in de eerste fase van het voortgezet onderwijs, kunnen die aspecten ook aan de orde komen.¹² Met het oog op de doelen van de basisvorming achten de bewindspersonen van O en W namelijk een opsplitsing over verschillende vakgebieden, *'bijvoorbeeld naar meer gespecialiseerde aspecten van de wording en werking van het staatsbestel of naar aspecten van meer inhoudelijke en meer financieel-juridische aard'*, niet gewenst.¹³

Ook deze stellingname lijkt er op te wijzen dat – terecht! – meer belang is gehecht aan ontwikkelingen in de onderwijspraktijk binnen het vak geschiedenis en staatsinrichting en de strekking van het eindadvies van de Werkgroep HEG dan aan de oproep van de zijde van maatschappijleerdocenten (onlangs nog door hun geestverwant Hoogerwerf¹⁴) richting 'Zoetermeer' en 'Den Haag' de staatsinrichting van de huidige tijd – nota bene het object van het aparte vak-onderdeel staatsinrichting – te doen overhevelen naar maatschappijleer. Om begrijpelijke redenen is aan deze oproep geen gehoor gegeven. Ze vloeit immers voort uit een visie op het vak geschiedenis en staatsinrichting, waarin sprake is van miskenning van de vak-aanduiding geschiedenis en staatsinrichting en mede als gevolg daarvan ook van het object van beide vakonderdelen. Staatsinrichting wordt in deze visie uitsluitend beschouwd als een vast onderdeel, in negatieve zin een aanhangsel, van het vak *geschiedenis*; nota bene een in het Mavo, Havo en Vwo niet bestaand vak. Het onderwijs in de staatsinrichting behoort dan plaats te vinden in het geschiedenisonderwijs en zich daarbij te beperken tot de wording(-geschiedenis) van het politieke bestel of de ontwikkeling van de staatsinrichting tot nu toe. Niet tot en met het heden! In deze visie is namelijk het heden het object van maatschappijleer en het verleden van geschiedenis.¹⁵

De conclusie daaruit is vervolgens snel getrokken: het onderwijs in de staatsinrichting van de huidige tijd behoort niet tot de taken van geschiedenis, maar tot die van maatschappijleer.

Evident is dat in deze zienswijze geen plaats is voor het wezenlijke onderscheid tussen staatsinrichting als apart onderdeel van het vak *geschiedenis en staatsinrichting* én als aspect van het onderwijs binnen het vak *onderdeel geschiedenis*.

Benaderingswijze

Het object (en de elementen) van staatsinrichting én als apart onderdeel én als aspect

van het geschiedenisonderwijs is (zijn) in drieërlei opzicht op een overzichtelijke en samenhangende wijze in kaart te brengen.

Ten eerste door in plaats van de verouderde normatieve 'Trias-Politica-leer' gebruik te maken van de (politieke) systeembenadering als orderingsprincipe. Deze benadering benadrukt het functioneren van het openbaar bestuur in wisselwerking met zijn politieke en maatschappelijke omgeving. Ze plaatst daardoor de activiteiten van het openbaar bestuur in het brede kader van invloeden van de maatschappelijke omgeving naar het politieke systeem (aanvoer), de omzetting van deze invloeden binnen het politieke systeem in overheidsbeleid, de inhoud van dat beleid (uitvoer), de effecten van het overheidsbeleid op de maatschappelijke omgeving en de invloed van het beleid en zijn effecten op de aanvoer (terugkoppeling). Men komt dan al snel bij de structuren en processen waarbinnen en de wijze waarop beleid wordt gevormd en beslissingen worden genomen, bij de deelprocessen in het beleidsproces (beleidsvoorbereiding, -bepaling, -uitvoering, -evaluatie en bijsturing van beleid), bij de formele en feitelijke politieke relaties tussen een veelheid van personen, groepen en organen die daarbij een rol spelen, bij de rol en functie van de deelnemers en de onderlinge invloedsuitoefening.

Ten tweede door het serieus en systematisch hanteren van de voor de staatsinrichting kenmerkende structuurbegrippen en het oefenen van de daaruit af te leiden vaardigheden.¹⁶

Die begrippen zijn politiek, politiek systeem, politieke structuur, politieke cultuur, proces, macht en invloed, participatie, beleid, verdeling, conflict (en samenwerking) en compromis. Zoals de term aangeeft hebben deze structuurbegrippen de functie structuur aan te brengen in een samenhangend geheel van politieke en andere verschijnselen. Het zijn in feite gezichtspunten waaruit de politieke werkelijkheid te beschouwen en te structureren is.

Ten derde door het telkens weer stellen van de volgende kernvragen:

- Hoe behoort het politiek systeem (andere voorbeelden: het parlementaire stelsel, een minister, politieke partij of gemeenteraad) te functioneren? (de normatieve vraag naar de taken; de theorie; de juridische orde);
- Hoe functioneert het feitelijk? (de meer empirische vraag naar de functies; de praktijk; de politieke orde);
- Welke (historische en eigentijdse) factoren - bestuurlijke, politieke en maatschappelijke - beïnvloeden het functioneren? (de vraag naar de omstandigheden);
- Welke knelpunten zijn te signaleren in

structuur en functioneren van het politiek-bestuurlijke bestel? en

- Welke mogelijkheden doen zich voor om die knelpunten op te lossen? (de normatieve bestuurskundige vraag naar verbetering).

Uiteraard worden deze vragen bij staatsinrichting als aspect van het geschiedenisonderwijs gespecificeerd naar tijd en plaats. Zoals uit de vragen valt af te leiden wordt gebruik gemaakt van diverse benaderingswijzen en wel in de vorm van een geïntegreerde aanpak waarin sprake is van juridische, politicologisch-sociologische, bestuurskundige en historische componenten.

Curriculumvoorstel

Voor een gerichte, systematische voorbereiding van de leerlingen op het staatsburgerschap is het onderwijs de plaats bij uitstek en een goed doordacht longitudinaal en spiraal opgezet specifiek staatsinrichtingprogramma voor 4- tot 18-jarigen, uiteraard zorgvuldig gecoördineerd met het onderwijs in geschiedenis, een eerste vereiste.

Uitgangspunt bij de leerstofkeuze is een opklimming in moeilijkheidsgraad: van dichtbij naar veraf, van concreet naar abstract en van eenvoudig naar complex. Ook de mate van bereikbaarheid speelt daarbij een rol.

In de staatsburgerlijke of politieke vorming op school zijn drie fasen te onderscheiden:

1. een eerste stapsgewijze kennismaking via wereldoriëntatie, geschiedenis en maatschappelijke verhoudingen, waaronder staatsinrichting, in het basisonderwijs;
2. vervolgens een meer uitgebreide en diepergaande oriëntatie via het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting tijdens de voortgezette basisvorming in het voortgezet onderwijs;
3. en tenslotte een verdere, meer op de complexiteit van de politieke werkelijkheid en de netwerken van politieke relaties, waarbinnen personen, groepen en onderdelen van het openbaar bestuur en van zijn politieke en maatschappelijke omgeving in onderlinge samenhang functioneren, gerichte verdieping via het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting en maatschappijleer (voor wat de sociaal-politieke aspecten van het maatschappelijk element van staatsinrichting betreft) in de tweede fase (de bovenbouw) van het voortgezet onderwijs.

Basisonderwijs (1) •

In de eerste fase, de acht groepen van het basisonderwijs, gaat het om een eerste gerichte kennismaking met het politieke handelen binnen en buiten de school. Voor een mogelijke inhoud, structurering en vormgeving van de staatsburgerlijke vorming in de

basisschool kan op deze plaats worden volstaan met te verwijzen naar het onlangs door Cees van der Kooij gepubliceerde onderwijsvoorstel ter zake.¹⁷

Aspecten van staatsburgerlijke vorming zijn hierin betrokken op diverse onderdelen van het politieke systeem en op een praktische en overzichtelijke wijze geordend en uitgewerkt in de vorm van begrippen, leerstofomschrijvingen en ideeën voor lessen, thema's en projecten. Zo komen achtereenvolgens aan de orde de burgers en politiek in het algemeen (de groep, de school, de vereniging), de gemeenteburger, de provincieburger, de staatsburger, de Europaburger (Europese Gemeenschap) en de wereldburger (Verenigde Naties).

Basisvorming (2) •

In de eerste jaren van het voortgezet onderwijs kan op dit fundament worden verder gebouwd volgens de door de werkgroep HEG in het kader van haar werkzaamheden ontwikkelde leergang staatsinrichting voor de voortgezette basisvorming. De onderwerpen en de ordening daarvan komen daarin vrijwel overeen met hetgeen Van der Kooij heeft voorgesteld voor het basisonderwijs.

Successievelijk komen aan de orde:

- de begrippen 'politiek' en 'politiek systeem', de werking van het politieke systeem aan de hand van een concreet voorbeeld: binnen de school als politiek systeem speelt bijvoorbeeld de kwestie van het cijfers geven, en het functioneren van het lokale politieke systeem, bijvoorbeeld aan de hand van de inhoud, totstandkoming en effecten van het gemeentelijke subsidiebeleid (eerste leerjaar; max. 20 lesuren);
- het functioneren van het provinciale politieke systeem, bijvoorbeeld aan de hand van het milieu- of het ruimtelijk orderingsbeleid (tweede leerjaar; max. 20 lesuren);
- het functioneren van het politiek systeem op nationaal en internationaal (Europese Gemeenschap; Verenigde Naties) niveau — de rechtspraak daaronder begrepen (derde leerjaar; max. 40 lesuren).

De rechtsbescherming van de burger (administratieve rechtspraak en administratief beroep) wordt bij elk van deze onderwerpen betrokken.

Aldus komen gedurende de periode van de voortgezette basisvorming de voornaamste aspecten van het functioneren van de subsystemen van het Nederlandse politieke systeem aan de orde.

Bovenbouw (3) •

In de bovenbouw staan politieke interactieprocessen in het Nederlandse politieke systeem centraal, preciezer uitgedrukt twee netwerken van politieke relaties.

In het eerste gaat het om de invloeds- en machtsprocessen in het krachtenveld tussen overheid en samenleving, dat wil zeggen om de toenemende wisselwerking, samenhang en verwevenheid tussen personen, groepen en onderdelen van het openbaar bestuur en maatschappelijke organisaties bij de totstandkoming en uitvoering van beleid in de drie bestuurslagen en op internationaal niveau (voorexamenklas).

In het tweede netwerk gaat het om de (politiek-bestuurlijke, financiële, invloeds- en afhankelijkheids-) relaties binnen het openbaar bestuur zelf, zowel binnen als tussen de onderscheiden bestuurslagen (examenklas). Ook in elk van deze onderwerpen is de rechtsbescherming begrepen. Beide onderwerpen (kunnen) worden uitgewerkt in de vorm van thema's (ook voor het CSE¹⁸), bijvoorbeeld: mogelijkheden en beperkingen van politieke participatie in een representatieve democratie met inbegrip van de opvattingen daarover, respectievelijk (de)centralisatie, (de)concentratie in en (re)organisatie van het binnenlands bestuur.

Algemene doelstellingen

Gelet op het object, de elementen en de benaderingswijze van staatsinrichting en onder verwijzing naar de structuur van het voorgestelde staatsinrichtingprogramma voor het vakonderdeel staatsinrichting zijn in het perspectief van de doelstellingen van de basisvorming voor 12- tot 16-jarigen de algemene doelstellingen van het vakonderdeel staatsinrichting als volgt te formuleren.

Het staatsinrichtingsonderwijs in de voortgezette basisvorming is gericht op:

A. Het verwerven van kennis van en inzicht in:

1. de theorie en praktijk van de structuur en het functioneren van de huidige Nederlandse staatsorganisatie en openbare bestuursorganisatie (onderdelen) op lokaal, provinciaal en nationaal niveau als ook van de bestuursorganisatie van internationale organisaties waarvan Nederland lid is;
2. de formele en feitelijke posities van gezagsdragers, ambtenaren en burgers in het politiek-bestuurlijke bestel voor zover die tot doel hebben invloed uit te oefenen op de inhoud, totstandkoming en effecten van het overheidsbeleid;
3. de theorie en praktijk van de structuren en processen waarbinnen op lokaal, provinciaal, nationaal en internationaal niveau beleid wordt gevormd en gevoerd en beslissingen worden genomen en uitgevoerd;
4. de mogelijkheden en belemmeringen voor politiek-bestuurlijke participatie door burgers, groepen en organisaties in de totstandkoming en de uitvoering

van beleid in de Nederlandse representatieve democratie en in internationale organisaties;

5. de theorie en praktijk van de werking van een politiek (sub)systeem in wisselwerking met de lokale, provinciale, nationale en/of internationale samenleving;
6. de formele en feitelijke politieke relaties tussen de politieke en ambtelijke bestuurders en de politieke en ambtelijke bestuurlijke organen op lokaal, provinciaal, nationaal en internationaal niveau;
7. de formele en feitelijke politieke relaties tussen personen, groepen en onderdelen van het openbaar bestuur in de onderscheiden niveau's en individuele burgers, groepen en organisaties in de samenleving;
8. de structuur en het functioneren van de Nederlandse rechterlijke organisatie;
9. het stelsel van rechtsbescherming van de burgers ten opzichte van het openbaar bestuur in de onderscheiden bestuurslagen;
10. factoren die van invloed zijn op de structuur en het functioneren van het openbaar bestuur in de onderscheiden bestuurslagen;
11. opvattingen (waarden, normen, beginselen, doeleinden, theorieën) over politiek en openbaar bestuur;
12. de voor het vakonderdeel staatsinrichting gebruikelijke benaderingswijze (systeembenadering, structuurbegrippen, kernvragen), methode en vaardigheden;
13. de toepassingsmogelijkheden van de benaderingswijze van staatsinrichting;
14. de opleidingsmogelijkheden tot bestuursambtenaar en de recruitersmogelijkheden voor politieke bestuurders.

B. Het aanleren en oefenen van op praktisch handelen gerichte vaardigheden om in de praktijk te kunnen functioneren:

15. vaardigheden in de omgang met bureau-cratistische bestuursorganisaties;
16. vaardigheden op het terrein van de politiek-bestuurlijke participatie;
17. vaardigheid in het hanteren van de benaderingswijze van staatsinrichting, waar mogelijk in samenwerking met historische, geografische en economische benaderingswijzen;
18. vaardigheden op het terrein van het herkennen van beleidsprocessen in de samenleving en het toepassen van de daaromtrent opgedane kennis en inzichten;
19. vaardigheden in het ontwikkelen van opvattingen over politiek en openbaar bestuur.

Het formuleren van dergelijke algemene doelstellingen is de eerste stap op weg naar eindtermen. Het bepalen van de na te streven concrete doelstellingen is de volgende stap.

Noten

1. Wetsvoorstel Wijziging van onder meer de Wet op het voortgezet onderwijs en de Wet op het basisonderwijs in verband met de invoering van basisvorming in het voortgezet onderwijs en de invoering van eindtermen in het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs met bijbehorende *Memorie van Toelichting*, 11 december 1987, Tweede Kamer der Staten-Generaal, Vergaderjaar 1987-1988, 20 381, nrs. 1-3.
2. *Memorie van Toelichting*, 6.
3. Idem, 7.
4. *Toespraak* van de staatssecretaris van O en W, drs. N.J. Ginjaar-Maas, ter gelegenheid van het congres 'De haalbaarheid van politieke vorming in de praktijk van scholen en jongerenwerk' van M 50 op 13 december 1984 in Zeist, 4-5;
Cf. Nico Maarsen, Over de toogdag van M 50 op 13 december 1984, *Kleio* 26 (1985) mei, nr. 4, 38;
H. Lamberts, Maatschappijleer juist vak voor de basisvorming, *Trouw*, 4 februari 1987;
P. Hendrikse, Maatschappijleer is onmisbaar vak bij basisvorming, *De Volkskrant*, 21 januari 1987;
H. Theirlinck, Alles wordt maar doorgeschoven naar de leraar maatschappijleer, *Didaktief* 17 (1987) februari, nr. 2, 4;
A. Hoogerwerf, Emancipatie van de maatschappijleer - een politicologische bijdrage en Politieke vorming voor iedereen, maar dan wel gedoceerd door deskundigen, *Civis Mundi* 27 (1988) januari, nr. 1, 17-19;
Cf. J. Brouwer, *De positie van staatsinrichting ten opzichte van geschiedenis geplaatst in het licht der historie*, ACLO Geschiedenis en Staatsinrichting (Enschede) juli 1986, 7-8;
Idem, Touwtrekken om staatsinrichting: misser van Ginjaar-Maas, *Kleio* 28 (1987) juni, nr. 5, 29.
5. *Memorie van Toelichting* bij het conceptvoorstel van wet houdende wijziging van de Wet op het voortgezet onderwijs en de Wet op het basisonderwijs in verband met de invoering van basisvorming in het voortgezet onderwijs en de invoering van eindtermen in het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs, Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Zoetermeer, 19 december 1986, 25.
6. Brouwer, *De positie van staatsinrichting*, 31-33; 40-41; J. Brouwer en C. Bol, Staatsinrichting t.o.v. geschiedenis geplaatst in het licht der historie, *Kleio* 27 (1986) juli, nr. 6, 25.
7. *Memorie van Toelichting*, 11 december 1987, 2.
8. *Eindexamenbesluit dagscholen VWO-HAVO-MAVO*, 's-Gravenhage 8 april 1970.
9. Brouwer, *De positie van staatsinrichting*, 53-54;
Eindadvies werkgroep herziening eindexamen geschiedenis en staatsinrichting (heg) mavo/havo/vwo betreffende havo/vwo, Enschede, juni 1987, 28.
10. U. Rosenthal, M.P.C.M. van Schendelen, A.B. Ringeling, *Openbaar bestuur: organisatie, beleid en politieke omgeving*, Alphen aan den Rijn 1984³, 150.
11. A. Hoogerwerf, *Politologie, begrippen en problemen*, Alphen aan den Rijn 1979², 47.
12. *Memorie van Toelichting*, 11 december 1987, 7.
13. Ibidem.
14. Hoogerwerf, *Emancipatie van de maatschappijleer*, 7, 8 en 10.
15. Ibidem; Reactie hierop: F.W.P. Dijkstra, Maatschappijleer - voor elk wat wils, *Civis Mundi* 17 (1988) januari nr. 1, 14-17;
Memorie van Toelichting bij de Wet op het Basisonderwijs, 1981, betreffende art. 9;
Cf. J. Brouwer, *Gedachten over staatsinrichting, geschiedenis en staatsinrichting-boeken*, *Kleio* 19 (1978) 158;
Cees van der Kooij, *Allemaal burgers, Staatsburgerlijke vorming in de basisschool*, Tilburg 1987, 22.
16. *Eindadvies HEG*, 18-22; Tweede bijlage - structuurbegrippen voor Staatsinrichting, *Kleio* 17 (1986) juli, nr. 6, 31-34.
17. Van der Kooij, *Allemaal burgers*, 35, 58-133.
Zie de bespreking op p. 00 van dit nummer van *Kleio*.
18. *Eindadvies HEG*, 10-12, 24-25.

Ideetje misschien...?

De herdenking van de Tweede Wereldoorlog

In het kader van de herdenking van de Tweede Wereldoorlog ben ik al een aantal jaren bezig met het opzetten van een tentoonstelling rond deze materie.

Als groep heb ik gekozen voor het derde leerjaar om een aantal uiteenlopende redenen, als motivatie, leerstofkeuze en bovendien is het thema in hun methode opgenomen.

Allereerst bepaal ik vrij vroeg in het schooljaar de begrenzing van het thema, bijvoorbeeld:

- de vrouw in het verzet
- de eigen woonplaats tijdens de oorlog
- Anne Frank
- jongeren in oorlogstijd.

Nadat in de diverse klassen het een en ander is besproken, kunnen we samen het thema vaststellen.

Daarna begin ik de diverse musea, het RIOD en het gemeentelijk 5 mei-comité in Amsterdam aan te schrijven met het verzoek om begeleiding en het in bruikleen afstaan van tentoon te stellen materiaal.

Rond april beginnen we op school aan het thema te werken. In de diverse klassen wordt eerst voldoende tijd besteed aan het overbrengen van kennis, het bestuderen van het audio-visueel materiaal en bronnen.

Vervolgens moeten de leerlingen subgroepen gaan vormen (4 à 6 leerlingen). Meestal laat ik deze groepen door de leerlingen zelf samenstellen, maar als er problemen dreigen, moet er snel ingegrepen worden. In de groep spreekt men af welk 'produkt' ze aan de tentoonstelling kunnen afdragen, zoals: collages, tijdbalken, afnemen van in-

kleio

interviews, verzamelen van materiaal bij ouders, grootouders, burens en dergelijke.

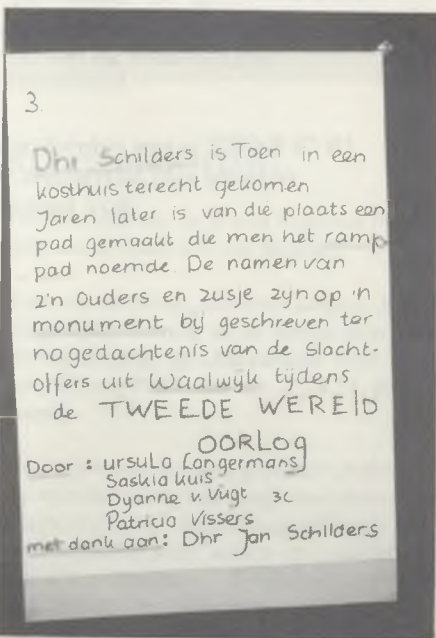
Nadat de leerlingen gekozen hebben, wordt er in het volgende lesuur instructie gegeven langs welke weg ze het beste resultaat kunnen behalen. (De praktijk leert echter wel dat er regelmatig op deze instructie teruggekomen moet worden.)

Na de instructie gaan de leerlingen in subgroepen zitten om te komen tot een werkschema met een bijbehorende taakverdeling. Het is mijn ervaring dat niet altijd alle werk op school moet gebeuren. Sommige leerlingen vertonen zelfs een duidelijke

voorkeur om dit werk thuis verder af te kunnen maken. Wel spreken we een uiterste datum van inlevering af.

Wees erop bedacht dat het inruimen van de expositie ook een aantal dagen vergt -- zeker als je het alleen moet doen. Probeer dit te voorkomen door ruimschoots van te voren de hulp van collega's en conciërges in te schakelen. (N.B. uiteraard moet men vooraf reeds de toestemming en medewerking van de schoolleiding hebben verkregen.)

Gerard Twickler

RECENSIES

IN 'T KORT is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen, worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt later besproken in 'Recensies'.

Er valt de laatste tijd bij velen meer dan gewone belangstelling te bespeuren voor mentaliteitsgeschiedenis. Het gaat daarbij niet om onderzoek naar het feitelijke gedrag van mensen, maar meer om de ideeën, gevoelens en voorstellingen die men zich in het verleden maakte. Vanuit deze benadering stelden G. Hekma en H. Roodenburg de bundel *Soete minne en helsche boosheit* samen, over de seksuele voorstellingen in Nederland tussen 1300 en 1850. Het boek, dat verscheen in de serie 'sporen', is uitgegeven bij SUN in Nijmegen en kost f 38,50.

Over de huidige stand van zaken op het terrein van de mentaliteitsgeschiedenis verscheen bij Verloren in Hilversum *De verbroken betovering*. De auteur, Pieter Spierenburg, gaat in op enkele thema's die binnen het vakgebied worden onderscheiden, waaronder de volkscultuur en het gezinsleven. De prijs van deze studie over wereldbeeld en gevoelsleven in pre-industrieel Europa bedraagt f 30,—.

Bij uitgeverij Becht in Haarlem verscheen inmiddels de achtste druk van het beroemde werk van Christiane Desroches-Noblecourt. Deze fraai uitgevoerde en gebonden editie over het leven en de dood van *Toeranchamon* kost f 49,50.

In de 5-delige serie *Geschiedenis van het persoonlijk leven*, onder redactie van Philippe Ariès en Georges Duby, kwam onlangs het eerste deel uit. In *Van het Romeinse rijk tot het jaar duizend* wordt nagegaan welke veranderingen zich in de persoonlijke omstandigheden van de mens hebben voorgedaan in deze periode. Dit eerste deel, onder redactie van Paul Veyne, kwam uit bij Agon in Amsterdam. Prijs: f 75,—.

A.Th. van Deursen, F.R.J. Knetsch en S.B.J. Zilverberg zijn de auteurs van *De herroeping van het Edict van Nantes (1685) in de Franse en Nederlandse geschiedschrijving*, een serie voordrachten, gehouden voor het Gezelschap van Christelijke Historici in Nederland. Het boekje verscheen, als Serta Historica V, bij de VU-uitgeverij in Amsterdam. Prijs f 19,90.

Van Niccolò Machiavelli's *Il principe* kwam onlangs, bij Becht in Haarlem, in vertaling de zevende druk uit. De vertaler, J.F. Otten, verzorgde tevens de inleiding van dit beroemde werk. *De vorst*, waarin Machiavelli zijn adviezen over politiek en macht te boek stelde voor Lorenzo di Medici, kost f 27,50.

J.W. Oerlemans schreef *Rousseau en de privatisering van het bewustzijn*. Aan de hand van de levensgeschiedenis van deze Fransman wordt het beeld geschetst van de vele intellectuelen in het achttiende eeuwse Frankrijk die een zeer grote carrière wilden maken. Cultuur en sociale mobiliteit zijn de grote thema's van dit boek, dat uitkwam bij Wolters-Noordhoff in Groningen, f 49,50.

Tegelijk met de expositie over de Haarlemse wetenschapper Martinus van Marum (1750–1837) verscheen het boek *Een elektriserend geleerde*. B. Theunissen e.a. gaan daarbij in op de betekenis van zijn onderzoekingen op het terrein van de chemie, fysica, dierkunde, plantkunde etc. Het boek verscheen bij Joh. Enschedé en Zonen in Haarlem.

Over de plaats van de culturele genootschappen in Nederland in de periode 1750–1815 en de positie van o.a. de vrijmetselarij, de Teylers stichting en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen gaat de dissertatie van W.W. Mijnhardt. *Tot Heil van 't Menschdom* verscheen bij Rodopi in Amsterdam en kost f 75,—.

In de fraai uitgevoerde Hollandse Historische Reeks verscheen onlangs het negende deel geschreven door E.S. van Eyck van Heslinga. *Van compagnie naar koopvaardij* gaat over de scheepvaartverbindingen die de Bataafse Republiek onderhield met haar koloniën in Azië tussen 1795 en 1806. Hoe en waarom het monopolie op de scheepvaart naar de koloniën, zoals onder de Heren XVII het geval was, werd opgegeven valt te lezen in dit boek, dat werd uitgegeven bij de Bataafse Leeuw. f 65,—.

Over de Europeanen en Euraziaten in de Nederlandse vestigingen in Azië gaat *Smeltkroes Batavia*. De auteur, Jean Gelman Taylor, beschrijft hierin de Indische cultuur, de bijzondere positie die Indo-Europese vrouwen innamen en het ontstaan van de 'mestiezen'-maatschappij vanaf de 17e eeuw tot haar ondergang in de 20e eeuw. Wolters-Noordhoff f 49,50.

Luis H. Daal en Ted Schouten zijn de au-

kleio

teurs van *Antilliaans verhaal*, een geschiedenis van de Nederlandse Antillen. Het boek gaat uit van een 'nieuwe kijk', waarbij het interpreteren en selecteren van historisch materiaal naar Antilliaanse maatstaven het uitgangspunt vormde. De Walburg Pers verzorgde de uitgave. Prijs f 35,—.

Naar aanleiding van het tweede-eeuwfeest van de omwentelingen in 1787 vond een congres plaats met dezelfde titel als het boek, 1787: *de Nederlandse revolutie?* Het boek vormt de weerslag van de verschillende congresbijdragen, waar het verschijnsel 'patriottisme' een centrale plaats innam. Revolutie of niet... de Bataafsche Leeuw gaf het boek uit. De prijs: f 49,50.

Als voorschot op de vele herdenkingen van de Franse revolutie verscheen bij Sijthoff in Amsterdam van Olivier Blanc *De laatste brief*. Het boek geeft een verzameling brieven van ter dood veroordeelden, die afscheid namen van hun dierbaren. Brieven die hun bestemming nooit bereikten omdat ze door de openbare aanklager werden geconfisqueerd. Prijs van deze bundel f 34,50.

Marnix F. Westers, voormalig medewerker van de Teldersstichting, schreef voor de Bataafsche Leeuw *Mr. D.U. Stikker*, over de politieke activiteiten van deze staatsman. Uitgangspunt vormde de vraag welke bijdrage Stikker leverde aan de Nederlandse naoorlogse samenleving. Deze 'reconstructie van het liberalisme' na 1945 kost f 49,50.

Tenslotte verscheen bij uitgeverij Verloren in Hilversum een bundel sociaal-historische opstellen over discriminatie en vooroordeel. In *Onderscheid en minderheid*, onder redactie van H. Diederiks en C. Quispel, komen verschillende bekende historici aan het woord over dit thema. De bundel werd uitgebracht ter gelegenheid van het afscheid van de Leidse hoogleraar Van Arkel, prijs f 37,50.

Kees Torremans

TIJDSCHRIFT

'Ernst en ironie. Over Ironie. Geschiedenis, Politiek en Kunst'. *Groniek* 100. Stichting Groniek Groningen, 265 p. *Groniek* is een driemaandelijks uitgave. Abonnementen kosten f 37,50, voor studenten f 32,50. Adres: Grote Rozenstraat 38, 9712 TJ Groningen, 050-636020.

Het thema van het honderdste nummer van het Gronings historisch tijdschrift *Groniek* is ironie. Dit naar aanleiding van een toespraak van E.H. Kossmann, waarin deze 'de ironische houding' typerend voor de 'laat twintigste eeuwse historicus' noemt. In de eerste helft van de eeuw overwoog volgens de vroegere Groningse hoogleraar 'de fina-

listische geschiedschrijving'. De emotioneel bij zijn onderwerp betrokken historicus zag het historisch proces als logisch en zinvol. In het huidige tijdsgewricht is evenwel de consequentie waarmee de gebeurtenissen zich ooit leken te voltrekken niet meer zichtbaar. De hedendaagse historicus bedient zich dan ook van een afstandelijke stijl. Niet betrokkenheid, maar verbazing is zijn grondhouding. Hij beseft dat dikwijls de goede beslissingen niet werden genomen en dat de resultaten niet zelden tegengesteld waren aan de bedoelingen. Het historisch proces berust in de visie van de eigentijdse historicus op toeval. Betekenis, zin, continuïteit en samenhang moet hij, zo beseft hij, er zelf aan geven.

Kossmans stelling wordt in het middenkatern door een keur van grote en minder grote historici becommentarieerd. Dat de finalistische geschiedschrijving passé is, betwijfelt niemand. Maar is ironie het alternatief? Von der Dunk stelt dat dat niet overal zo is. In Nederland wel, omdat hier de voorwaarden voor nuchterheid en veradiging, voor de toeschouwersrol, sinds de ontzuiling ruimschoots aanwezig zijn. In Amerika en Duitsland is 'de constellatie' echter weer heel anders. Een vraag is ook hoever de ironie kan gaan. Een ironische geschiedschrijving van de holocaust is bijvoorbeeld, aldus J.C.H. Blom, moeilijk denkbaar. Een andere kwestie is of de door Kossmann beschreven moderne historicus wel ironisch is. De toekomst van Zuid-Afrika bijvoorbeeld is open, aldus Golo Mann. Over twintig jaar kan het land in bloedige chaos ten onder zijn gegaan, maar het kan ook vrij en welvarend zijn. Dit besef van onzekerheid is echter moeilijk ironisch te noemen. Peter Gay en E.M. Jansen Perio bestrijden dat de historicus de samenhang in de gebeurtenissen legt. Die ligt ook wel degelijk in het verleden zelf. De Nederlandse natie is bijvoorbeeld zo'n samenhang. Al eeuwen woont men er in hetzelfde gebied en spreekt men er dezelfde taal. Wie dan gaat zeuren over het construeren van samenhang komt, aldus Jansen Perio 'met ingewikkelde antwoorden op verkeerd gestelde of onwezenlijke vragen'.

Het middenkatern wordt omzoomd door dertien essays met de ironie als invalshoek. Interessant is het openingsartikel van Remieg Aerts. Zij geeft in het kort een overzicht van de ontwikkeling van het begrip ironie, maakt aldus de diverse betekenissen ervan duidelijk en plaatst enkele terzake doende opmerkingen over de voorwaarden waaronder ironie tot leven komt.

Haar behandeling van enkele concrete voorbeelden van ironie is een verademing. In de andere artikelen worden namelijk veel gewoone woorden gewijd aan ons ironisch tijdperk, zonder dat er ironische intellectuelen worden genoemd. Is er een ironische geschiedschrijving zonder ironische historici

mogelijk? Je zou het haast gaan denken. Ergerlijk is het abstracte gezwets waartoe verschillende auteurs vervallen. Zo besluit een van hen, na vastgesteld te hebben dat 'de ironische conditie', onzekerheid omtrent de waarheid, vrijwel onontkoombaar is, zijn betoog aldus: 'Toch denk ik dat als we ons realiseren dat ieder interpretatieproces een verbinden is van verschillende mogelijke betekenissen, waarbij een aantal basisrelaties (waarvan de contiguiteitsrelatie er een is) samen een dynamisch en complex geheel vormen, een vruchtbare beschrijving en analyse van dat proces (zowel systematisch als comparatief mogelijk moet zijn)'.

Tja, zolang het wetenschapsbedrijf door dergelijke dikdoenerij ontsierd wordt, valt het met die ironie wel mee.

Dik Verkuil

STAATSINRICHTING

De recensies van de hierna volgende boeken zijn van de hand van Jan Brouwer.

Cees van der Kooij, *Allemaal burgers. Staatsburgerlijke vorming in de basisschool*. (Onderwijskundige Brochurenreeks 318), Zwijssen, Tilburg 1987, 144 blz., f 24,75, geïllustreerd.

Het onderwijs is de aangewezen plaats voor de voorbereiding van jonge mensen op het (democratisch) staatsburgerschap. Deze voorbereiding moet serieus en systematisch kunnen plaatsvinden. Voorwaarde is wel dat de idee van een bewust samengestelde, spiraal opgezette, longitudinale leerstofplanning, één doorgaande lijn voor een specifiek staatsinrichtingsprogramma, gestalte en vorm krijgt binnen het onderwijs aan 4- tot 18-jarigen. Zulks goed doordacht, evenwichtig en gestructureerd: in de basisschool een eerste gerichte en stapsgewijze kennismaking met het politieke handelen en vervolgens in het voortgezet onderwijs een meer uitgebreide en diepergaande oriëntatie via het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting.

Deze opvatting, welke ik van harte deel, heeft Van der Kooij, docent geschiedenis en geschiedenisdidactiek aan de Rijkshogeschool Groningen, ten grondslag gelegd aan zijn boek *Allemaal burgers*. Het begrip staatsburgerlijke vorming dat hij in dit boek hanteert en aan de titel ervan heeft meegegeven sluit bij die opvatting aan en geeft volgens hem duidelijker dan het begrip staatsinrichting aan, dat het hem niet alleen om kennis gaat, maar ook om het affectieve aspect van het staatsinrichting-onderwijs. Wachten met het aan de orde stellen van staatsburgerlijke vorming tot het vijftiende jaar vindt Van der Kooij terecht ontwikkelingspsychologisch onnodig en vanuit het oogpunt van politieke vorming

ongewenst. Met zijn pleidooi staatsinrichting in de basisschool beter naar waarde te schatten en in alle groepen aan de orde te stellen breekt hij dan ook met de traditie staatsinrichting tot de laatste groep(en) te bewaren.

Allemaal burgers beoogt schoolteams behulpzaam te zijn bij de wettelijk vereiste invulling en uitwerking van het schoolwerkplan, vooral van het deelschoolwerkplan staatsinrichting als onderdeel van maatschappelijke verhoudingen. Van der Kooij doet dat op een theoretische en een praktische manier.

In het theoretische deel (hoofdstuk 2) gaat hij in op vragen over doelen, leerstofkeuze en -ordering, onderwijsleer- en hulpmiddelen (beeldvormers), de inhoud van het staatsinrichtingsonderwijs in het verleden en de relatie tussen staatsinrichting en geschiedenis. Een lijst van 12 aanbevelingen vormt de afsluiting van dit hoofdstuk. Hierin laat Van der Kooij onder meer zien, dat de omstreden wettelijke loskoppeling van geschiedenis en staatsinrichting in het basisonderwijs in de praktijk niet geleid heeft tot het verdwijnen van staatsinrichting uit de geschiedenismethoden en het geschiedenisonderwijs. In dit verband toont hij zich, met mijn hartelijke instemming, een warm voorstander van enerzijds het aanbrenge van een duidelijk onderscheid tussen het cursorisch geschiedenisprogramma, waarin expliciet het politieke aspect van de historische werkelijkheid — de geschiedenis van de staatsinrichting — is opgenomen, en het specifieke staatsinrichtingprogramma, waarin de hedendaagse politieke werkelijkheid centraal staat, en anderzijds het zorgvuldig op elkaar afstemmen van het onderwijs in staatsinrichting en geschiedenis.

Hoofdstuk 3 (zo'n 75 blz.) gaat over de onderwijspraktijk. Het kan gezien worden als het resultaat van jarenlang experimenteren om staatsburgerlijke vorming in de basisschool inhoud en vorm te geven. Het bevat een mogelijke inhoud en ordening van staatsburgerlijke vorming in de vorm van begrippen, leerstofomschrijvingen en ideeën voor lessen, thema's en projecten. Daarbij is telkens op overzichtelijke wijze aangegeven door middel waarvan de beeldvorming kan plaatsvinden: de werkelijkheid, afbeeldingen, het gesproken/geschreven/afgedrukte woord en het zelf doen. Zo komen achtereenvolgens de onderdelen van het politieke systeem waarop staatsburgerlijke vorming betrekking heeft aan de orde: de groep (klas) en de school, de vereniging (burger in het algemeen), de gemeente(burger), de provincie(burger), het waterschap (de waterschapsburger), het rijk (de staatsburger), de Europese Gemeenschap (Europaburger) en de Verenigde Naties (wereldburger). Uiteraard kan de onderwijsgevende hierbij zelf de uitgebreidheid en de diepgang bepalen.

Tot slot is in het boek een lijst met achtergrondliteratuur en nuttige adressen opgenomen.

In zijn opzet is Van der Kooij volledig geslaagd. Aanpak en stijl van zijn boek zijn boeiend, overtuigend en helder. Het boek is handzaam en goed verzorgd uitgegeven en vormt een welkome aanvulling op Van der Kooij's in 1986 verschenen *Verleden, heden en toekomst. Geschiedenis en maatschappelijke verhoudingen voor de basisschool*. Zijn voorstel voor staatsburgerlijke vorming sluit goed aan bij het door de HEG voorgestelde staatsinrichtingprogramma voor de voortgezette basisvorming. De beoogde longitudinale leerstofplanning ligt dus in het verschiet. *Allemaal burgers* is daarom geschikt voor een breed publiek: onderwijsgeven in de basisschool en in de voortgezette basisvorming in het voortgezet onderwijs en PABO- en NLO-docenten en studenten. Het boek is bovendien op het juiste moment verschenen: de eindtermencommissie geschiedenis en staatsinrichting voor de voortgezette basisvorming is haar werkzaamheden nog maar net begonnen... Moge *Allemaal burgers* voor de staatsburgerlijke vorming in de basisschool een schot in de roos blijken te zijn.

Jur Algera, *Hoe ons land geregeerd wordt. Staatsinrichting van Nederland voor de MAVO (CD)*. Thieme, Zutphen 1987, 81 blz., geïllustreerd.

Dit is alweer zo'n staatsinrichtingboekje, waarvan er twaalf of dertien in het dozijn gaan: saai naar vorm, bloedeloos naar inhoud. De auteur kondigt aan de hoofdzaken van de Nederlandse staatsinrichting aan de orde te stellen, maar wat hij te bieden heeft zijn de traditionele onderwerpen in de vorm van wat niet veel meer is dan een wat aangeklede lijst van termen en begrippen. Kennelijk is hij blijven steken in een poging de formeel juridische structuur van ons politiek bestel te beschrijven. Hierdoor is zijn werk vlees noch vis geworden. Bestudering alleen daarvan kan er echt niet toe leiden, dat een Mavo-leerling weet hoe ons land geregeerd behoort te worden, laat staan hoe het in werkelijkheid geregeerd wordt.

S. Bartlema, A.W. Huizer en M. Huizer, *Burgers en besluitvorming. Staatsinrichting in historisch perspectief*. Educaboek, Culemborg 1986, 165 blz.

De namen 'Bartlema en Huizer' en het boek '*Burgers en Besluitvorming*' zijn in ons staatsinrichtingsonderwijs een begrip geworden. In 1970 verscheen de eerste druk, vorig jaar de achtste. De belangrijkste wijzigingen bij de laatste herziening vloeien voort

uit de toch wel vreemde opvatting van de auteurs, dat in het staatsinrichtingonderwijs in het voortgezet onderwijs de volgende twee benaderingen te onderscheiden zijn: de elementaire benadering, waarin het 'slechts' gaat om kennis van en enig inzicht in 'de kern van ons staatsbestel' (in hun visie: staats- en regeringsvormen, functies van de overheid en de grondrechten), en de meer historische benadering, waarin 'de achtergronden en de wordingsgeschiedenis van dat bestel' centraal staan. Voor de tweede benaderingswijze beoogt de jongste herziening het boek geschikter te maken.

In deze opzet zijn de auteurs naar mijn mening slechts ten dele geslaagd. Ik noem twee bezwaren.

Het eerste is, dat tussen de onderscheiden benaderingen geen duidelijke keuze is gemaakt, waardoor het boek een tweeslachtig karakter heeft gekregen en beide benaderingen niet goed uit de verf komen. Zo komen zowel aspecten van het hedendaags politiek bestel aan de orde (object van het vakonderdeel staatsinrichting) als fasen in de ontwikkeling van bijvoorbeeld de Nederlandse staat, onze staats- en regeringsvorm, de grondrechten, het partijwezen, kiesrecht en kiesstelsel, het koningschap, het ministersambt, de Staten-Generaal, het parlementaire stelsel, de rechtspraak en de grondwet (mede object van het vakonderdeel geschiedenis).

Mijn tweede bezwaar betreft het onderscheid tussen de zogenaamde elementaire en de meer historische benadering. Het vakonderdeel staatsinrichting kent inderdaad verschillende benaderingen; bijvoorbeeld: de juridische (door de auteurs beschouwd als de elementaire), de politico-logische, de bestuurskundige en de historische of een geïntegreerde aanpak van die benaderingswijzen. Daarbij gaat het vanuit de historische benadering om de vraag naar de historische factoren (maatschappelijke, politieke en bestuurlijke) die inwerken op de theorie en praktijk van structuur en functioneren van ons hedendaags politiek bestel.

De door de auteurs onderscheiden historische benadering hoort mijns inziens meer thuis bij het vakonderdeel geschiedenis dan bij het vakonderdeel staatsinrichting. De geschiedenis van de staatsinrichting, liever gezegd van ons politiek bestel, vormt immers een onderdeel van het politieke aspect van de historische werkelijkheid en als zodanig van de geschiedenislessen. Jammer is overigens, dat de auteurs zo'n beperkte inhoud aan deze benadering hebben gegeven: achtergronden en wordingsgeschiedenis worden overwegend institutioneel behandeld tegen de achtergrond van ontwikkelingen van constitutioneel-juridische aard. Ik vind dit een gemiste kans. Zo is niet, zoals het examenprogramma voorschrijft, de ontwikkeling van de staatsinstellingen ge-

plaatst tegen de historische achtergrond en is ook niet, zoals de HEG heeft voorgesteld, de theorie en praktijk van structuur en functioneren van het openbaar bestuur in wisselwerking met zijn politieke en maatschappelijke omgeving in kaart gebracht. Titel en ondertitel tezamen wekken daarentegen de indruk dat antwoord wordt gegeven op bijvoorbeeld vragen naar de organisatie van de besluitvorming, de formele regeling en het feitelijk verloop van de voorbereiding van de besluitvorming, de wijze waarop (bestuurs- en advies-)organen en personen aan de besluitvorming meewerken en daarop reageren en nog veel meer. Vragen die uiteraard steeds gespecificeerd moeten worden naar tijd en omstandigheden alsook betrokken moeten worden op de verschillende bestuurslagen.

De achtste druk van *Burgers en besluitvorming* houdt nu het midden tussen een staatsinrichting- en een geschiedenisboek. Het boek is uitstekend verzorgd, royaal geïllustreerd en bevat vragen tussen de tekst en aan het einde van elk hoofdstuk, verdeeld in twee categorieën: lesvragen (A-vragen) en vragen en opdrachten ter verdieping van de leerstof (B-vragen), en tenslotte in bijlage de tekst van de grondwet (tekst 1983).

Lambert J. Giebels, *Ontwikkeling van het democratisch denken. Democratie: participatie en delegatie*. Bres. Amsterdam 1987, 320 blz., f 39,90.

Voorwoord door D. Dolman, voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Democratie, een onbepaald begrip • Democratie, in de zin van politieke democratie, lijkt een vanzelfsprekend begrip, althans een begrip dat in het dagelijks spraakgebruik weinig problemen oplevert. Minder eenvoudig is het echter antwoord te geven op de vragen naar een zinvolle en bruikbare begripsomschrijving en naar de maatstaven waarmee zogeheten democratische politieke stelsels en de ontwikkeling daarvan zijn te meten. Dan blijkt democratie niet iets vanzelfsprekends, niet als begrip en evenmin als verschijningsvorm.

In sommige democratiebeschouwingen ligt de nadruk op wat democratie behoort te zijn – de theorie of de norm –, in andere op wat democratie is – de praktijk of de feitelijke situatie – en in weer andere op zowel het 'behoren' als het 'zijn'. Daarbij komt dat noch op de normatieve vraag hoe democratie behoort te functioneren noch op de empirische vraag hoe democratie feitelijk functioneert en hoe dat functioneren te verklaren is een eensluidend antwoord is te geven. Daarvoor is het stelsel van normen te divers, waarmee tevens een bruikbaar stelsel van criteria ontbreekt om het feitelijk functioneren te kunnen beoordelen. Omdat democratie zich als begrip en

verschijningsvorm naar tijd en plaats steeds weer verschillend voordoet, zijn deze vragen bovendien niet in algemene termen te beantwoorden, maar dienen ze steeds weer gespecificeerd te worden naar tijd, plaats en omstandigheden.

Delegatie en participatie • De jurist en politoloog mr. drs. Lambert J. Giebels was ambtenaar en in de jaren 1973 tot 1977 lid van de Tweede Kamer voor de PvdA, en is tegenwoordig docent in het recht van de Ruimtelijke Ordening aan de Technische Universiteit Eindhoven. In zijn boekwerk *Ontwikkeling van het democratisch denken* tracht hij de denkwerelden van pluralisten (in een democratisch stelsel concurreren verschillende belangencoalities om de gunst van de kiezer door middel van een stelsel van geregelde verkiezingen) en Nieuw Links (in de echte democratie wordt de burgers naast het verkiezingsstelsel zoveel mogelijk gelegenheid geboden tot directe politieke participatie) op elkaar te doen aansluiten.

Delegatie (overdracht en tegelijkertijd opdracht van de zorg voor de collectieve belangenbehartiging aan overheidsorganen) en participatie (elke vorm waarin de burger meedoet aan de collectieve belangenbehartiging) worden daarbij niet langer als elkaars tegenpolen beschouwd, maar als elkaar aanvullende complementen. Dit betekent voor een representatieve democratie met haar overwegend delegatiekarakter en dit is de eerste rode draad in het boek – versterking van de participatiekant. Voor de vormgeving daarvan grijpt Giebels voornamelijk terug op het gedachtengoed van de participatiebeweging van de jaren zestig en van de PvdA in de jaren zeventig. Hij heeft geen nieuw onderzoeksterrein betreden, vrijwel geen nieuw bronnenmateriaal gebruikt – of het zou moeten zijn literatuur over de Indonesische adat en vrouwenemancipatie en feminisme – en slechts een enkel nieuw punt toegevoegd aan de rond 1970 gevoerde discussie tussen de pluralisten en hun critici.

Om de moeilijkheden die het definiëren van het begrip democratie met zich brengt te omzeilen, neemt Giebels genoegen met 'een benadering van wat democratie eigenlijk is'. Zijn omschrijving van het begrip democratie is dan ook primair bedoeld als een zijnsdefinitie: democratie is participatie én delegatie. Aan deze omschrijving in de geest van de pluralistische richting ligt de gedachte ten grondslag dat democratie zich tussen die twee polen beweegt. Hierover zal iedereen het wel eens zijn, maar de definitie op zich geeft toch aanleiding tot enig commentaar. Ten eerste komen participatie en delegatie in vrijwel elk politiek systeem voor, ook in niet-democratische stelsels. Zelfs een totalitaire staat kent bijvoorbeeld het toejuichen van de

leider en het meelopen in optochten. Ten tweede is de afstand tussen wat democratie is en zou moeten zijn – tussen feit en norm – in de definitie niet groot. Dit blijkt in de eerste plaats uit de volgorde van de twee basisbegrippen. Het is immers zo, dat chronologische participatie later komt dan delegatie en dat een representatieve democratie in wezen een delegatiedemocratie is. Het blijkt voorts uit Giebels' opvatting dat de spanning tussen participatie en delegatie *'noopt tot een optimalisatie in de dosering van beide, in plaats van een maximalisatie van één daarvan'*. Ten derde kent zijn benadering haar beperkingen. Zo wordt volstaan met het onderscheiden van slechts twee dimensies aan het begrip democratie. Daarnaast wijst Giebels er zelf op dat zijn omschrijving op zich niet de rechtsstaat-gedachte in zich sluit, maar wel uitzicht kan bieden op verwezenlijking van die gedachte binnen de democratie. Hierbij denkt hij dan – en dit is de tweede rode draad – aan delegatie van de rechtsbescherming aan de onafhankelijke rechter en wel in die zin, dat aan hem de taak wordt opgedragen elk overheidsbesluit te toetsen aan de constitutionele grondrechten.

Daartegenover staat een drietal sterke punten van de gehanteerde begripsomschrijving. Deze biedt inderdaad zowel de mogelijkheid het verschijnsel democratie, zoals dat zich als begrip en verschijningsvorm naar tijd en ruimte steeds weer anders voordoet, te analyseren en de geschiedenis van het staatkundig denken over democratie, zij het beperkt tot het delegatie-participatie denken, te beschrijven als een maatstaf waarmee verschillende verschijningsvormen van democratie en democratisch denken zijn aan te duiden als uitingen van delegatiedemocratie dan wel participatiedemocratie. In dat opzicht beantwoordt Giebels' begripsbepaling aan het gestelde doel: dienen als middel om de geschiedenis van het denken over staat en democratie te verkennen.

Democratie en geschiedenis • Het historisch overzicht bestaat uit acht hoofdstukken, waarin steeds een episode in het ontwikkelingsproces behandeld wordt aan de hand van het begrippenpaar delegatie en participatie. Het wordt geschetst in de vorm van een 'dialectische' aanpak: met elkaar in spanning levende denkwerelden zijn steeds tegenover elkaar geplaatst om de in de basisbegrippen besloten liggende dialectiek duidelijk tot uitdrukking te laten komen. Aldus komen ter sprake:

- Solon, Kleisthenes, de participatiedemocratie van Pericles in vergelijking met hetgeen bekend is van de feitelijke situatie in Athene, het delegatiemodel van Plato, en Aristoteles als de zoekter naar het juiste evenwicht tussen participatie en delegatie;
- de staatkundige concepties van Machiavelli en de kritiek daarop van Frederik

de Grote van Pruisen;

- de *Federalist Papers* van de Amerikaanse 'Founding Fathers' en het beeld dat Alexis de Tocqueville gaf van de Amerikaanse democratie omstreeks 1830 (een constitutionele representatieve democratie draagt twee kwade kiemen in zich: de tendenzen tot despotisme en centralisatie; deze kunnen leiden tot bureaucratisch despotisme en een tirannie van de meerderheid);
- de sociaal-democratische en de revolutionair-communistische weg in het staatkundig marxisme aan de hand van het denken en doen van Kautsky (representatieve delegatiedemocratie) en Lenin (participatiemaatschappij);
- het consensus (musyawarah-)beginsel uit de Indonesische adat en het westerse meerderheidsbeginsel in de democratische besluitvorming, zoals zich dat ontwikkeld heeft uit de 'Volonté Générale'. Hierbij komen aan de orde de contracttheorieën van Hobbes (delegatie aan de Leviathan), Locke ('government by the consent of the people') en Rousseau (volkssoevereiniteit, participatie) en het Indonesische collectivistische staatsconcept;
- de ontwikkeling van de constitutionele grondrechten, de beginselen van vrijheid, gelijkheid en menselijke waardigheid, en de rol van de rechter in een democratie die tevens een rechtsstaat is;
- de pluralistische visie op democratie (delegatiedemocratiemodel) versus de beweging van Nieuw Links (participatiedemocratiemodel);
- het emancipatoir politieke denken binnen de vrouwenbeweging en het feminisme (non-discriminatie; afwezigheid van onderdrukking).

Waar het Giebels hierbij om gaat is in de ontvouwing van het democratisch bewustzijn de bestanddelen op te sporen die bouwstenen vormen voor wat hij ziet als de huidige inhoud van het begrip democratie in een westers land als het onze. Democratie behoort volgens hem niet in het teken te staan van delegatie of van participatie, maar, uitgaande van de complementariteit in de ogenschijnlijke tegenstelling tussen delegatie en participatie, van een combinatie van beide. De historie is in deze opzet middel tot het zoeken van de juiste dosering van participatie en delegatie: een dosering die naar tijd en plaats kan verschillen.

Voor onze tijd en de beoordeling van onze democratie betekent dat in de ogen van deze pleitbezorger, dat iedere burger gelijke vrijheid behoort te hebben om naar eigen behoefte en karakter te participeren en te delegeren. En ook geldt dat dit een kwestie van dosering is, naar ieders believen.

In zijn laatste hoofdstuk pleit Giebels on-

Kleio

der meer voor een raadplegend referendum op initiatief van (een minderheid in) het parlement en tegen het in 1985 door de commissie-Biesheuvel voorgestelde 'correctief referendum'. Dit met hartelijke instemming van Dolman. Een referendum moet plaatsvinden voordat de volksvertegenwoordiging tot een besluit komt. Aldus kan het parlement twijfels die over een bepaald voorstel leven eerst aan de kiezers voorleggen, als een extra klankbord voor wat er onder de kiezers leeft. Druk van de publieke opinie zal volgens de auteur sterke parlementaire coalities ervan weerhouden referenduminitiatieven weg te stemmen. Giebels wijst ook op een uitweg uit het gevaar dat schuilt in het meerderheidsbeginsel van de besluitvorming. Om te voorkomen dat een wetgevende meerderheid een tirannie kan uitoefenen, bepleit hij het verkrijgen van het opschortende vetorecht voor elke in het parlement vertegenwoordigde partij in geval van wetgeving betreffende de fundamente van de rechtsstaat. Van consensus lijkt men dan verzekerd.

Giebels' boek levert een belangrijke bijdrage aan het denken over versterking van de democratie. De aanpak is origineel, de stijl boeiend en helder. Jammer is evenwel, dat een personen- en zakenregister ontbreekt. Het boek is geen schoolboek, maar verdient zeker een plaats zowel in de schoolbibliotheek als binnen het onderwijs in het vak geschiedenis en staatsinrichting. Naar vorm en inhoud sluit het volledig aan bij het eindadvies van de HEG: er is een duidelijke relatie tussen de ontwikkeling van het democratisch denken (bestuursgeschiedenis binnen het vakonderdeel geschiedenis) en de theorie en praktijk van het functioneren van het hedendaagse Nederlandse democratisch politieke bestel (object van het vakonderdeel staatsinrichting). Het onderwerp 'denken over democratie' is uitermate geschikt als thema voor het centraal schriftelijk eindexamen staatsinrichting. Staatsinrichting is immers wel omschreven als 'vorming tot participatie' én – uiteraard – delegatie. Niet voor niets rekent het HEG-rapport politieke participatie tot de structuurbegrippen voor staatsinrichting!

'Voor een proefschrift is dit werkstuk veel te goed', aldus de niet-professionele wetenschapsman Dolman in zijn voorwoord, die zich het recht van een lid van een wetenschappelijke promotiecommissie aanmatigt om een kwalificatie te geven. De Kamer voorzitter leest kennelijk veelal middelmatige proefschriften.

Jan Brouwer

VAKWETENSCHAP

Dr. R.E. de Bruin, *Burgers op het kussen: volkssouvereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht, 1795–1813*. Stichtse Historische Reeks 12. De Walburg Pers, 1986.

De Leidse hoogleraar D.J. Roorda schreef in 1979 dat hij met de term 'prosopografie' zijn eerstejaars studenten schrik aanjoeg, terwijl de ouderejaars zijn uitleg al weer vergeten waren. Wellicht was dit laatste gevolg van het feit dat hij acht jaar geleden nog nauwelijks voorbeelden kon geven van nederlandse historici die deze onderzoeksmethode toegepast hadden.

Deze situatie is inmiddels drastisch veranderd. Prosopografie, ook wel collectieve biografie genoemd, 'is here to stay'. De prosopograaf selecteert, binnen een door hem afgebakend tijdvak, een aantal mensen die op basis van een bepaald criterium tot een 'groep' behoren. Dit criterium kan bijvoorbeeld het lidmaatschap van een gilde, het bezit van een ambt en zelfs het poorterschap van een stad zijn. Daarna worden de demografische, politieke, sociaal-economische en culturele gegevens van elke persoon verzameld. Is dit in kaart gebracht, dan kan de onderzoeker verbanden tussen de diverse gegevens aanbrengen, die hem in staat stellen conclusies te trekken over samenstelling, ontwikkeling en levenspatroon van de onderzochte groep.

Voor al het regentenpatriciaat is de laatste jaren op instigatie van Roorda onderzocht. In 1985 promoveerden drie jonge Utrechtse historici op een onderzoek over de regenten van Gouda, Hoorn en Leiden in de 18e eeuw. De Utrechtse dissertatie van R.E. de Bruin heeft de 114 stadsbestuurders, die gedurende de periode 1795–1813 het stadhuis van Utrecht bevolkten, tot onderwerp. Men kan dus welhaast van een Utrechtse school spreken.

Terecht stelt de auteur in zijn Inleiding dat een geïsoleerd onderzoek van het stadsbestuur in de Franse tijd een te beperkt beeld zou opleveren van deze groep, want juist in deze periode was er sprake van een wisselende invloed van grote groepen op de samenstelling van het stadsbestuur. De Bruin stelt zich dan ook allereerst de vraag hoe het begrip volkssouvereiniteit in de praktijk functioneerde. Het blijkt dan dat de invloed van stem- en kiesgerechtigden, zowel op provinciaal als op nationaal niveau, onderhevig was aan golfbewegingen. Dit kon het gevolg zijn van politieke ontwikkelingen in Frankrijk, maar de revolutie kende, aldus de schrijver, ook een eigen dynamiek. Nog tijdens de restauratieve 'Napoleontische' periode werd te Utrecht in 1803 een stedelijk reglement ontworpen, waardoor er in de stad tot 1805 nog sprake was van volksinvloed.

Kijkend naar de provinciale en nationale instellingen, constateert De Bruin een duidelijke breuk met het verleden. Men zocht naar een oplossing om het staatsbestel weer te laten functioneren. In deze zin is er sprake van een ontwikkeling die naar Thorbecke toeleidt en zien we het prille begin van de nederlandse democratie.

Wat betekende dit alles nu voor de samenstelling van de stadsraad? Hierin zat nu, naast een deel van het oude patriarchaat, ook de gezeten burgerij en de minder vermogende middenstand. Opvallend is het dat het patriciaat zich deels handhaafde en, behalve gedurende de radicale periode 1798–1803, de zwaarste posten bekleedde. Men had natuurlijk een niet te onderschatten politieke ervaring en, wat belangrijker was, sommigen hadden zich in 1787 al als patriot gemanifesteerd en steunden nu de Bataafse revolutie. De elite was dus intern verdeeld. Een belangrijke conclusie die aansluit bij de splitsing van de elites die in Frankrijk aan de vooravond van de 'Grote revolutie' door franse historici wordt geconstateerd.

Bovendien ondermijnt deze constatering het wijdverbreide idee dat de tegenstelling tussen 'aristocraten' en 'democraten' ook een sociale tweedeling tussen regenten en burgerij zou betekenen. Volgens De Bruin is er slechts sprake van 'enig verband' tussen politieke voorkeur en sociale achtergrond. Stonden de 'oude regenten' politiek deels aan de kant van de middenklasse, sociaal bleven er duidelijke verschillen zichtbaar. De oude regenten betrokken hun inkomsten uit traktementen en waren renteniers. De hoge burgerij kwam uit de vrije beroepen en grotere ondernemerskringen, terwijl de middenstand uit kleinere entrepreneurs bestond. Het patriciaat woonde sterk gescheiden, was nauw aan elkaar verwantschap, en had meer dienstboden. Bovendien had men een grotere belangstelling voor kunst en literatuur. Een radicale opstelling stond een deftige levensstijl blijkbaar niet in de weg. Zo schreef mr. P.H.A.J. Strick van Linschoten gedurende de eerste jaren van de revolutie vlammeende betogen tegen aristocratische overblijfselen, maar was zelf in het bezit van enige ambachtsheerlijkheden.

Evenmin was een lege beurs een hinderpaal. Minvermogene regenten probeerden angstvallig hun stand op te houden. Dit werd gedurende de Franse tijd steeds moeilijker, aangezien de inkomsten van het patriciaat onder spanning kwamen te staan; traktementen vielen weg en (Engelse) rentebetalingen stokten. Er was dan ook een behoorlijke sociale mobiliteit. De vrijgekomen raadszetels gaven de top van de burgerij de gelegenheid om zich via intermarriage bij de elite aan te sluiten. De elite verbreedde zich en naarmate de periode vorderde verdwenen de politieke verschillen. De notabelenmaat-

schappij van de eerste helft van de negentiende eeuw had zich gevormd.
Arie de Jongh

Willem Frijhoff en Marijke Gijswijt-Hofstra (red.), *Nederland Betoverd. De Bataafsche Leeuw*, Amsterdam 1987, 331 blz., prijs f 59,50.

Dit boek biedt een overzicht van recent toverijonderzoek, gedaan door leden van de studiegroep 'Hekserij en Toverij in Nederland'.

In de inleiding wordt ingegaan op de algemene aspecten van toveren en onttoveren en wordt aan de hand hiervan een aantal onderzoeksvragen gesteld. Deze vragen vormen de basis voor een twintigtal regionaal gerichte onderzoeken, die met elkaar het huidige gebied van Nederland omvatten. Aan het eind worden de resultaten in een zeer helder geschreven 'hoofdpijnen' hoofdstuk samengevat.

Het aangename van dit boek is, dat het bij het lezen telkens vragen oproept, die vervolgens deels worden beantwoord, terwijl

het andere deel aan het eind van het boek genoemd wordt als basis voor verder onderzoek. Een aantal bekende aspecten rond Toverij wordt door de bevindingen van de onderzoekers zowel onderschreven als ondergraven. Zo behoorde Nederland inderdaad tot de landen met het minst aantal doodstraffen voor dit vergrijp (minder dan 150, afgezien van Limburg). Het was zelfs uniek vanwege het vroege moment, waarop het de brandstapels doofde. Echter de oorzaken hiervoor lagen niet zozeer aan onze zo veel geprezen tolerantie, maar veeleer aan een zorgvuldige juridische benadering en een geringe ontvankelijkheid van de juristen voor demonologische heksendoctrines. Ook de nadruk van de Reformatie op bijgeloof en bedrog wordt als belangrijke oorzaak genoemd. Limburg vormde op dit milde beeld een uitzondering. In de periode, dat dit gebied een strijdtonel tussen Reformatie en Contrareformatie vormde, vielen hier veel dodelijke slachtoffers ten gevolge van heksenprocessen. Het dieptepunt vormde de Roermondse 'heksenbrand' in 1613, waarbij 64 toveressen van moord op 600 kinderen, 400 ouden van dagen en 6000 beesten werden beschuldigd. Veertig van hen eindigden op de brandstapel.

De beschuldiging, dat heksen mensen ziek of dood hadden getoverd, kwam bijzonder veel voor. Ook werd vaak voedselbederf, speciaal van boter en melk, aan toveressen toegeschreven. De reden om deze beschuldigingen te uiten waren divers en lang niet altijd duidelijk, al bleek wel, dat onderlinge naijver en speciaal het elkaar te na komen een grond hiervoor kon zijn. Er werden overigens tal van smaadprocessen gevoerd tegen aanbrengrers, die soms eindigden met straf voor de aanbrengrers, soms alsnog met een veroordeling van de beschuldigde.

Opvallend is natuurlijk het grote aantal vrouwen, dat bij de toverijprocessen beschuldigd werd. Het Europese getal ligt rond de 80 procent, het Nederlandse komt zelfs boven de 90. Dit was natuurlijk een speciaal aandachtsveld voor de onderzoekers, maar hun conclusies zijn nog weinig bevredigend. Vrouwen zouden zo vaak het slachtoffer zijn geweest, omdat ze minder weerbaar zouden zijn en hun bemoeienis met ziekte en dood nu eenmaal groot. Duidelijk is dat nog veel onderzoek naar dit aspect gedaan moet worden.

Behalve een zeer uitgebreid notenapparaat is er ook een literatuurlijst van 15 pagina's in het boek opgenomen. Zeer interessant is de lijst van toverijprocessen en -zaken. Hierin worden alle tot nu toe bekende processen genoemd, inclusief jaar, plaats, soort gerecht, beschuldiging, uitspraak en zo mogelijk de naam van de beschuldigde. Dit uitstekende boek, dat zich verder nog met tal van andere aspecten rond de toverij bezig houdt, hoort zonder meer thuis in uw privé- en in de schoolbibliotheek.

Joke van der Leeuw-Roord

L.B. Venema (red.), *Islam en macht. Een historisch-anthropologisch perspectief*. Van Gorcum, Assen/Maastricht 1987, 158 blz., prijs f 32,50.

Het aardige van deze bundel artikelen is dat zij aangeeft dat 'de' islam niet bestaat en dat het islamitische fundamentalisme, waar altijd zoveel aandacht aan besteed wordt, slechts één van de vele uitdrukkingsvormen van de islam is. Centraal in deze bundel staat niet zozeer de islamitische geloofsleer, alswel de rol die diverse vormen van de islam spelen bij politieke machtsuitoefening, staatsvorming, en het verzet daartegen.

Deze functie van de islam en de daarbij behorende uitdrukkingvormen worden beschreven aan de hand van 'casestudies' in Indonesië, Tunesië en Senegal. Interessant is vooral dat de studies laten zien hoe op lokaal en regionaal niveau de voorwaarden worden geschapen voor het ontstaan van de verschillende vormen van de islam en hoe zij verbonden zijn met bepaalde sociale groeperingen en klassen en hun politieke doelstellingen. De nadruk ligt daarbij op de volks-islam en de mystieke islam van de religieuze broederschappen en heiligenverering, de meest voorkomende en tevens de minst begrepen vormen, juist omdat zij zo plaatsgebonden zijn. Tegenover deze 'kleine traditie' van de volks-islam staat de 'grote traditie' van de klassieke islam, waarvan het islamitisch fundamentalisme een moderne tak is, die men vooral aantreft onder de meer geletterde bevolkingsgroepen. De botsing tussen deze twee vormen van de islam heeft altijd bestaan, maar lijkt in de toekomst de islamitische wereld in toenemende mate te gaan beheersen nu het strakke ideologische islamitische fundamentalisme groeit.

Hoewel deze bundel bijzonder leesbaar is geschreven en inzicht verschaft in een aantal belangrijke ontwikkelingen in de islamitische wereld, lijkt de bundel niet direct geschikt voor het geschiedenisonderwijs. Daarvoor veronderstellen de artikelen een gedegen basiskennis van de klassieke islam, die meestal ontbreekt bij leerlingen. Ondanks de uitstekende inleiding van professor Jacques Waardenburg, zijn de onderwerpen over het algemeen ook te gespecialiseerd en te uiteenlopend om ze te kunnen gebruiken voor een les. Alleen de vier artikelen over Tunesië, die een afgerond geheel vormen en een enigszins compleet beeld geven van de verschillende vormen van islam in dat land, zijn geschikt voor dat doel. Voor de belangstellende die graag wat meer wil weten over de 'geleefde' islam is dit echter een waardevol boek.

R. Meijer

kleio

nummer 6/88
pagina 40

KLEIO KRANT

GN

Bestuur

Besprekingen tussen VGN en NVLM over staatsinrichting

Zoals de meesten van u bekend is, sleept de kwestie staatsinrichting reeds anderhalf jaar. Dit probleem ontstond door de werkzaamheden van de commissie HEG en de structuurcommissie maatschappijleer. Beide commissies legden soortgelijke programma's bij de staatssecretaris op tafel betreffende het onderdeel staatsinrichting voor geschiedenis en het themaveld staat en maatschappij voor maatschappijleer (vooral het thema politieke besluitvorming uit dit themaveld).

De staatssecretaris besloot tot een verdeling van de staatsinrichting over beide vakken: geschiedenis moest de wording van de staatsinrichting voor haar rekening nemen; maatschappijleer kreeg de werking. Dit leidde tot fel verzet van de kant van de VGN, waarin de vereniging gesteund werd door de kamercommissie voor onderwijs.

Een oplossing voor het probleem was daarmee niet gevonden. Bovendien bleef het rapport van de commissie HEG, in afwachting van een verdeling van de staatsinrichting over beide vakken in de bureaula liggen.

Begin dit jaar besloten de NVLM en VGN een poging te doen om de impasse te doorbreken door besprekingen te beginnen over de wijze waarop de overlap tussen beide vakken voorkomen kan worden. De VGN-delegatie bestaande uit Henk van Duijsen en ik en een NVLM-delegatie bestaande uit Rob Gerritsen en Hans Esmeijer kwamen in de maanden maart tot en met mei vijf keer bijeen. De besprekingen verliepen over het algemeen in een vriendschappelijke sfeer.

De VGN-delegatie had als uitgangspunt dat slechts sprake was van een geringe overlap in zowel uren als leerlingen. Bovendien zou ons inziens het probleem gemakkelijk op te lossen zijn door te voorkomen dat thema's uit het thema-

veld staat en maatschappij en uit de staatsinrichting in hetzelfde jaar centraal schriftelijk geëxamineerd zouden worden. Deze uitgangspunten werden door de NVLM-delegatie weliswaar overgenomen, maar men wilde toch een poging doen om de geringe overlap naar verschil in benaderingswijze te verdelen. Beide delegaties kwamen derhalve tot een compromis, waarin de uitgangspunten van de VGN waren verwoord, maar daarnaast een verdeling was gemaakt op basis van de volgende benaderingswijzen:

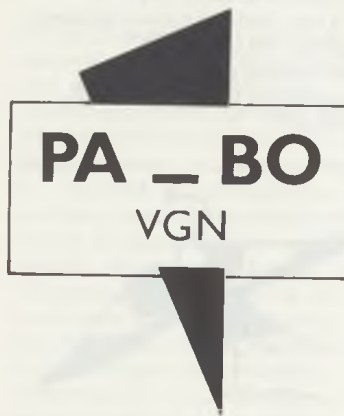
- geschiedenis en staatsinrichting hanteert ten aanzien van staatsinrichting vooral een beschrijvende en analyserende benaderingswijze;
- maatschappijleer hanteert ten aanzien van staat en maatschappij vooral een problematiserende benaderingswijze.

Als voorbeeld kon gegeven worden dat geschiedenis bij behandeling van de gemeente zal beschrijven hoe het totstandkomen van beleid functioneert, terwijl maatschappijleer zich zal afvragen waar knelpunten zijn en hoe die zijn op te lossen (bijvoorbeeld de kwestie van een gekozen burgemeester).

Dit compromis werd aan beide besturen voorgelegd en door beide verworpen. De NVLM vond dat geschiedenis en staatsinrichting zich dan teveel op het gebied van de politicologie zou begeven, hetgeen toebehoort aan maatschappijleer. De VGN vond deze verdeling onpraktisch: bij de beschrijving van de werking van de staatsinrichting kun je niet om de knelpunten heen.

Een brief waarin de staatssecretaris wordt meegedeeld over welke uitgangspunten wel en geen overeenstemming is bereikt zal binnenkort worden verzonden.

Jolanda Reitsma

Aangezien ons commissielid Anita Burlet tijdelijk haar werkzaamheden voor de commissie staakte – zij is met zwangerschapsverlof – moest het resterende trio de werkzaamheden opnieuw plannen. De grootste en meest arbeidsintensieve opgave op dit moment is het begeleiden van de werkzaamheden van de SLO op het gebied van het formuleren van eindtermen Mens & Maatschappij voor het basisonderwijs. De elkaar gestaag opvolgende versies van de eindtermenvoorstellen werden becommentarieerd en zo nodig werden alternatieven aangedragen. De plaats van Anita Burlet in de resonansgroep voor de eindtermen Mens en Maatschappij is ingenomen door Cees van der Kooij.

De commissie was verder vertegenwoordigd op een studiedag, die de VALO M&M over de eindtermenvoorstellen, die op dat moment beschikbaar waren, voor het basisonderwijs organiseerde. Tot twee maal toe overlegde de commissie PA-BO over deze eindtermen met het Algemeen Bestuur van de vereniging.

Cees van der Kooij

Werkgroep XVIIe eeuw

Op 22 en 23 september 1988 organiseert de Werkgroep XVIIe eeuw haar congres in Leuven rond het thema *Kerken en cultuur in de zeventiende eeuw*. Sessies zullen gewijd worden aan de kerken en de kunst, het contrafact in de muziek en de letteren, de hervorming (calvinisten, doopsgezinden, de nadere reformatie), de contra-reformatie, geloof en wetenschap, het jodendom en de kleinere religieuze stromingen.

Voor nadere inlichtingen kan men zich wenden tot:
Afdeling Nederlandse Literatuur
Sectie 17e Eeuw
K.U. Leuven
Blijde-Inkomststraat 21
B-3000 Leuven.

Nascholing Leiden

Nascholingscursussen voor leraren

niet-vakgebonden:

- RUL 10 Didactische werkvormen in de klas
- RUL 14 Functioneringsgesprekken met docenten
- RUL 19 Gordon Effectief Onderwijzen
- RUL 23 Leerlingbegeleiding en gespreksvoering
- RUL 24 Leerlingbegeleiding, schoolorganisatie en schoolontwikkeling

Oproep

De redactie van *Kleio* zou graag beschikken over een volledige verzameling oude *Kleio's*. Maar met name uit de eerste vijftien jaargangen ontbreekt er nog heel wat. Wij doen een beroep op leden die grote schoonmaak houden en VUT-ers, die definitief hun schoolspullen opruimen ons te bellen wanneer u *Kleio's* weg gaat gooien. Tel. 03408-83576.

Tineke Bogaerts

- RUL 26 Leiding geven aan docenten
 RUL 27 Lesgeven als kunst. Het optreden van de docent
 RUL 32 Een modulen-handleiding voor uw opleiding
 RUL 35 Onderwijsvernieuwend bezig zijn
 RUL 40 Een toneelvoorstelling bezoeken met scholieren
 RUL 43 Vrouwen en leiding geven in het VO

Geschiedenis & Staatsinrichting

- RUL 2 China en het CSE
 RUL 4 NIVO-computer materiaal in het geschiedenis-onderwijs
 RUL 7 Dekolonisatie van Nederlands-Indië/Indonesië
 RUL 16 Gegevensverwerking op de PC voor letteren-arbituriënten
 RUL 18 Geschiedenis en Maatschappij van China
 RUL 21 Intercultureel geschiedenis-onderwijs

Maatschappijleer

- RUL 18 Geschiedenis en Maatschappij van China
 EUR 1 De benaderingswijze van Maatschappijleer plus uitwerking van een (eindexamen)thema

Inlichtingen:

Mw. I.C. Leenstra, Org. Coördinator Nascholing, p/a Rijksuniversiteit Leiden, Rijnsburgerweg 146, 2333 AJ Leiden. Tel. 071-274016 (doorkiesnr.).

U kunt zich tot uiterlijk 15 september 1988 inschrijven bij bovenstaand adres (inschrijvingen voor de Erasmus Universiteit Rotterdam (EUR) worden doorgestuurd). Voor cursusmateriaal en niet-gesubsidieerde-kosten wordt een bijdrage gevraagd. Reiskosten openbaar vervoer tweede klasse, boven de f 110, komen voor vergoeding in aanmerking.

Nascholing Hogeschool Holland

China na de dood van Sun Yat-Sen tot het moderniseringsproces onder Deng Hsiao-Ping 1925-1986

De cursus wordt gegeven door dr. E.L. Vermeer verbonden aan het Sinologisch Instituut van de universiteit van Leiden en drs. L. Douw verbonden aan de vakgroep sociale en economische geschiedenis van de Vrije Universiteit.

Dr. E.L. Vermeer is al in 1981 betrokken geweest bij de nascho-

ling over het eindexamenonderwerp China. Hij heeft toen over het onderwerp China geschreven in *Spiegel Historiael* juni 1981 en in *Geschiedenis in de Klas* 4 nr. 116 april 1981.

Indien er voldoende belangstelling is, kan de cursus zowel op 4 dinsdagavonden in sept./okt. als op 1 vrijdag in die maand gegeven worden. Graag bij opgave keuze vermelden.

4 bijeenkomsten à 3 1/2 uur of 1 dag. Bijdrage niet-subsidiabele kosten f 50,-.
 Inlichtingen drs. N. Bakker, Hogeschool Holland, tel. 020-5601287.

Allard Pierson Museum

Antieke spelen deze zomer in Amsterdam

In de maanden juni, juli, augustus en september houdt het Allard Pierson Museum, archeologisch museum van de Amsterdamse Universiteit, een grote tentoonstelling over de Olympische Spelen in de Oudheid en nu. Onder de titel 'Om de Fer' wordt een beeld gegeven van de antieke Spelen zoals die in het Griekse Olympia werden gehouden tussen de jaren 776 vóór en 261 nā Christus. Belangrijke internationale musea hebben voor deze expositie voorwerpen in bruikleen beschikbaar gesteld. Tegelijkertijd wordt een vergelijking gemaakt tussen attributen uit de Oudheid en de moderne varianten die bij de Spelen in Seoel te zien zullen zijn.

Het gehele museum zal in het teken staan van de Spelen: in de aula wordt een stadion gedeeltelijk nagebouwd en in één van de zalen staat een grote maquette (schaal 1:200) van het oude Olympia, die geheel door studenten Archeologie is gebouwd. De

eigenlijke tentoonstelling neemt twee grote zalen in beslag. Hier worden verschillende takken van sport uitgelegd zoals die bij de Spelen in Olympia werden bedreven: hardlopen, discuswerpen, verspringen, speerwerpen, worstelen, boksen, pankration (worstelen vuistvechten), wagenrennen, paardenraces en hardlopen in wapenuitrusting. Deze onderwerpen worden per afdeling behandeld aan de hand van authentieke objecten en vergeleken met attributen van de huidige Spelen. Een voorbeeld: een originele bronzen discus uit de vijfde eeuw vóór Chr. zal worden getoond naast een exemplaar waarmee Ria Stalman in 1984 goud won in Los Angeles.

Allard Pierson Museum
 Oude Turfmarkt 127
 1012 GC Amsterdam
 Tel. 020-5252556

De VOC in de kaart gekeken

In het binnenmuseum van het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen is van 25 mei tot en met 21 augustus de tentoonstelling *De VOC in de kaart gekeken* te zien, over het reilen en zeilen van het kaartenmakersbedrijf van de Nederlandse handelsmaatschappij uit de Gouden Eeuw.

Met de oprichting van de VOC in 1602 begon het tijdperk van twee eeuwen intensieve zeilvaart op Oost-Indië. Maar liefst 4723 keer kozen de VOC-schepen het ruime sop voor een barre tocht naar de Oost. Betrouwbare kaarten en gedegen kennis van de navigatie waren daarbij van levensbelang voor de zeelui en hun schepen. Het kaartenmakersbedrijf van de VOC draaide dan ook op volle toeren.

Hoe dat in zijn werk ging kunt u zien aan de hand van een keur van kaarten uit het VOC-tijdperk die zelden of nooit zijn getoond. Een vrijwel volledige set stuurmansgereedschap illustreert hoe destijds aan boord van de schepen werd genavigeerd. En twee achttiende eeuwse scheepsmodellen geven een natuurgetrouw beeld van de schepen waarmee de VOC op de Oost voer.

Bij de tentoonstelling horen een boek en catalogus. Het rijk geïllustreerde boek bevat bijdragen van een zevental deskundigen over stuurmansgereedschappen, de kaartenmakerswerkplaatsen, het navigatie-onderwijs, de VOC-landkaarten en de militaire cartografie van de VOC. Het boek *De VOC in de kaart gekeken* en de tentoonstellingscatalogus zijn verkrijgbaar bij het Zuiderzeemuseum voor de combinatieprijs van f 32,-.

De rijkdom verbeeld

Van 1 juli tot en met 4 september 1988 biedt het Stedelijk Museum Het Prinsenhof in Delft onderdak aan circa zestig 17e eeuwse pronkstilleven. Het gaat om Nederlandse schilderijen die bijeengebracht zijn uit musea en particuliere collecties over de hele wereld. Met deze tentoonstelling, getiteld 'De Rijkdom Verbeeld', viert het Delfts museum zijn 40-jarig jubileum.

Het pronkstilleven is het rijk gestoffeerde stilleven waarop kostbare zilveren, porseleinen en glazen voorwerpen zijn afgebeeld naast exotische dieren, bijzondere bloemen, kruiden, schelpen enz. In de 17e eeuw werden veel van deze kostbare en exotische objecten geïmporteerd door de Oost- of de Westindische Compagnie. De voorwerpen werden tentoongesteld in speciale kabinetten. Dit gebeurde uiteraard alleen in de beter gesitueerde huishoudens. De eerste stilleven laten vooral rijk gedekte tafels uit de vroege 17e eeuw zien, waarop vergulde pronkbekers en kostbare voorwerpen van Ming porselein prijken. In het midden van de 17e eeuw bereikte het genre een hoogtepunt in de beroemde pronkstilleven van Jan Davidsz de Heem, Abraham van Beyeren en Willem Kalf.

Reis naar Polen

nederlands auschwitz comité

Van woensdag 5 tot maandag 10 oktober 1988 organiseert het Nederlands Auschwitz Comité (NAC), met medewerking van het Algemeen Pedagogisch Studiecentrum (APS) te Amsterdam een vliegreis naar Polen, waar de deelnemers de kampen Auschwitz, Birkenau, Treblinka en Sobibor zullen bezoeken.

De organisatoren verzoeken degenen die aan deze educatieve reis willen deelnemen zich voorlopig, d.i. zonder verplichting, op te geven, uitsluitend schriftelijk.

U kunt dit doen door een briefje aan het secretariaat van het NAC, Diemerkade 43, 1111 AC Diemen, te sturen met links-boven buiten op de enveloppe 'Reis Polen'.

Te zijner tijd worden u dan nadere gegevens en een aanmeldingsformulier gezonden. De kosten voor deze reis zullen de f 1000,- niet te boven gaan. Op telefonische vragen kan niet worden ingegaan. Ook telefonische inlichtingen kunnen niet worden verstrekt.

Voor enkele geïnteresseerden, die educatief werkzaam zijn in de lijn van 'Nooit meer Auschwitz', wordt de reis door het NAC bekostigd. Indien u hiervoor in aanmerking wilt komen, kunt u dit vermelden.

De krant 165 jaar. En verder...

In het Drents Museum aan de Brink te Assen is gedurende het gehele zomerseizoen een tentoonstelling te zien over kranten. In het bijzonder komt daar de Drentse en Asser Courant aan bod. Deze krant behoort tot de oudste nog bestaande kranten in het Noorden en werd op 1 april van dit jaar 165 jaar. De krant is nu dus bezig aan de 166ste jaargang.

De tentoonstelling is verdeeld in drie delen. In een daarvan wordt duidelijk gemaakt hoe een krantebericht tot stand komt. Vanaf de eerste telefonische of mondelinge tip die op de redactie binnenkomt tot en met het drukken van de krant op een van de modernste off-set persen in West-Europa. Het werk van verslaggevers, fotografen, redacteurs en opmakers wordt belicht met af en toe een stapje terug in het verleden. Dat laatste om te laten zien hoe veel en hoe snel er in de laatste jaren vernieuwingen zijn ontstaan in deze bedrijfstak.

In een tweede deel van de tentoonstelling wordt de 165-jarige geschiedenis van de Drentse en Asser Courant uit de doeken gedaan. Van grote gebeurtenissen uit die periode is de weerslag in de vorm van krantenberichten te zien. Daaruit blijkt dat in de loop der jaren nieuwe ideeën over het brengen van nieuws en informatie zijn gegroeid.

De rest van de tentoonstelling is gewijd aan de vormgeving van kranten.

4 juni – 28 augustus
Drents Museum
Brink 1 en 5
Assen

herinneringscentrum kamp westerbork

'Ergens in Nederland' – tot 1 september

In deze expositie staat een brief centraal, welke Bob Cahen (1918) op 1 november 1942 in Kamp Westerbork schreef. Ondanks het feit dat de documentatie over het kamp bijzonder rijk en gevarieerd is – ook in de zin van egodocumenten – verdient deze brief het om uit de anonimiteit te worden gehaald. Niet alleen de lengte (14 pagina's), maar vooral de inhoud en de toegankelijkheid maken dit document heel bijzonder. Het was bedoeld als getuigenis, als verslag voor niet-ingewijden, als een waarschuwing om niet vrijwillig de Duitse bevelen op te volgen maar onder te gaan duiken. Cahens verslag van wat 'Westerbork' in wezen was, was een onbekende waarheid die ergens in Nederland plaatsvond. Dit karakter wordt nog eens versterkt door de vele tekeningen in de brief die Leo Kok (1923–1945) maakte.

Bij de expositie hoort ook de door het Herinneringscentrum Kamp Westerbork samengestelde videoband 'Hou je taai jongens, we komen terug'. Deze videofilm bevat een portret van een historisch interview met de heer Cahen. Tevens leest hij op een zeer sprekende wijze de brief voor.

De publikatie 'Ergens in Nederland' bestaat uit een facsimile-uitgave van de brief alsmede een inleiding en toelichting daarop. Het is een uitgave van de Stichting Voormalig Kamp Westerbork en kost f 13,50 (voor donateurs van de stichting f 8,50). Voor docenten die hun leerlingen een authentieke, goed leesbare historische bron in handen willen geven is aanschaf van deze fraai uitgegeven brief zeer aan te bevelen.

Atlantische Commissie

In 1989 is het veertig jaar geleden dat de NAVO werd opgericht. Ter gelegenheid daarvan wil de Atlantische Commissie aandacht besteden aan de mening van jongeren over de NAVO. Het is de bedoeling om tot een publikatie hiervan te komen.

Als u in uw lessen aandacht (heeft) besteed(t) aan de NAVO op zo'n manier dat leerlingen zich op schrift erover hebben uitgesproken, of als u leerlingen hebt met een werkstuk over de NAVO, zou men graag met u in contact komen.

Voor verdere informatie: Frits Kat, Judestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448-1686.

Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening

Hertog Jan I, de held van Woeringen

'De Slag bij Woeringen in 1288 en hertog Jan I van Brabant' is de titel van een historisch educatieve tentoonstelling die in de periode van 7 juli tot en met 4 september in het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch te bezichtigen zal zijn. De stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening (BRG), die zich ook richt op het onderwijs, heeft de komende tentoonstelling aangegrepen om een

Antiquariaat

Colombine

Valeriusstraat 56
1071 ML Amsterdam
Telefoon 020-714321

Verkoop op catalogus
goede én betaalbare boeken op historisch
en literair gebied, socialisme, judaica,
muziek e.a., in vele talen!
varialijst maandelijks
gespec.cat.periodiek
Vraag nu gratis lijst 18!

Atlantische Commissie

Informatie over veiligheidsvraagstukken in NAVO-verband. Van basisvoorlichting tot wetenschappelijk werk. Van beleidsstudies tot docentenpapers en leerlingenmateriaal.

Vraagt u een info-pakket aan?

Bel: 070 - 63 94 95 / 64 57 11, of schrijf:
Laan van Meerdervoort 96, 2517 AR Den Haag

lesbrief 'Hertog Jan, de held van Woeringen' te ontwikkelen.

Op deze *tentoonstelling*, die ook geschikt is voor kinderen, krijgt men een beeld van de politieke en economische verhoudingen in de Zuidelijke Nederlanden van de dertiende eeuw. Men vindt er onder andere kaarten, oorkonden, vaandels, wapens, een complete middeleeuwse strijdswagen, een diorama van de ridderslag bij Woeringen en enkele gecostumeerde poppen van de hoofdrolspelers. Het beeld wordt gecompleteerd door een prachtig diaklankbeeld over hertog Jan, dat 22 minuten duurt.

De *lesbrief* is geschreven voor leerlingen in de leeftijd van tien tot vijftien jaar en probeert een algemeen beeld te geven van de economische en politieke verhoudingen in en rond Brabant tijdens de dertiende eeuw. Enkele onderwerpen die aan bod komen zijn het leenstelsel, de ridderidealen, de handelsroute door de zuidelijke Nederlanden, de Limburgse erfkwestie en de slag bij Woeringen. Samen met de videoband van het diaklankbeeld van de tentoonstelling vormt de lesbrief een geheel dat los van de tentoonstelling in het onderwijs te gebruiken is. Naast de inleidende les bestaat het pakket uit zes lessen. De videoband over hertog Jan is naar keuze te gebruiken als begin of als afsluiting van de lessen (prijs f 45,-).

Elke les bestaat uit drie gedeelten. Een les wordt begonnen met een fictief verhaaltje dat gebaseerd is op historische gegevens. Doel van deze verhaaltjes is de leerlingen zich in te laten leven in het te behandelen onderwerp. Vervolgens wordt in het tweede gedeelte historische informatie gegeven. Daarna wordt de les afgesloten met gevarieerde opdrachten waardoor de leerlingen die aangeboden informatie kunnen verwerken. De lesbrief telt in totaal 28 pagina's, en is rijk geïllustreerd met middeleeuwse afbeeldingen en kaartjes. In de docentenhandleiding zijn enkele didactische suggesties en een literatuurverwijzing opgenomen.

Voor nadere informatie over het onderwijspakket inclusief videoband kunt u zich wenden tot: stichting BRG, Parade 17, Postbus 1104, 5200 BD 's-Hertogenbosch. Tel. 073-146193

Voor nadere informatie over de tentoonstelling kunt u zich wenden tot: Noordbrabants Museum, Verwerstraat 41, 5200 BA 's-Hertogenbosch. Tel. 073-133834.

Steden en hun verleden

teleac

De ontwikkeling van de stedelijke samenleving in de Nederlanden tot de 19e eeuw

Op zaterdag 10 september aanstaande gaat de Teleac-cursus over stadsgeschiedenis weer van start, onder de titel 'Steden en hun verleden', de ontwikkeling van de stedelijke samenleving in de Nederlanden tot de 19e eeuw.

Uitzendtijden

De twaalf televisielessen worden vanaf 10 september a.s. wekelijks uitgezonden op zaterdag van 18.30-19.00 uur via Nederland 3. Eveneens zijn er gedurende twaalf weken radioprogramma's te beluisteren. De cursus wordt ook via Teletekst begeleid.

Bestelwijze materiaal

Het cursusboek 'Steden en hun Verleden' kost f 59,50. De wandelgids kost f 19,50. Beide boeken zijn als set verkrijgbaar tegen de prijs van f 75,-. Cursusboek en/of wandelgids zijn te bestellen door het bedrag van het gewenste pakket over te maken op postgiro 54.42.32 ten name van Teleac, Utrecht, onder vermelding van 'Steden en hun Verleden'. Beide boeken zijn ook in de boekhandel verkrijgbaar.

Kinderen uit Namibië

De werkmap 'Op zoek naar vrijheid; kinderen uit Namibië' is een uitgave van de werkgroep Kairos. De werkmap is vooral geschikt voor de hoogste klassen van de basisschool en de brugklassen van het VO en is nu in een herziene versie herdrukt.

De aanleiding voor dit onderwijsproject was het Internationaal Jaar van het Kind in 1982. In het kader daarvan werd aandacht gevraagd voor het lot van kinderen die uit Namibië vluchtten voor het oorlogsgeweld dat zich vooral rond de grens in het noorden voordoet. De basis van de werkmap wordt gevormd door drie verhalen over het leven in Namibië voor de oorlog, de vlucht uit Namibië, het leven in een vluchtelingenkamp. Feitenkennis komt voor in hoofdstukken over geschiedenis, aardrijkskunde en over vluchtelingen. De werkmap bevat verder een spel, een gedicht uit Ovamboland, een bladzijde uit een boek in de Zuidafrikaanse (blanke taal) en actiemogelijkheden.

De vragen en opdrachten zijn verdeeld in drie categorieën:

1. Zoeken = kennis- en inzicht-vermeerdering;
2. Bespreken = meningsvormend;
3. Doe = creatieve opdrachten.

De werkmap is rijk geïllustreerd met tekeningen van Reintje Venema. De prijs van één exemplaar bedraagt f 5,50. Bij bestelling van meer dan 10 exemplaren is korting mogelijk.

Het besteladres is: Werkgroep Kairos, Kromme Nieuwegracht 10, 3512 HG Utrecht. Tel. 030-319714.

Havezate Mensinge

Op 28 juni j.l. stelde minister Brinkman in Roden de gerestaureerde havezate Mensinge opnieuw in gebruik. De benedenverdieping van de havezate is ingericht als een museum, waar de bezoeker een idee krijgt van het dagelijks leven van de laatste bewoners van de havezate: de familie Kymmel (van 1818 tot 1985). In de havezate zijn interessante gebruiksvoorwerpen, zoals serviezen en meubelstukken, alsmede een collectie schilderijen te zien. De havezate is van dinsdag tot en met zondag te bezichtigen in de maanden april tot en met september. Nadere inlichtingen: A. de Vriesstraat 1, 9301 JG Roden, tel. 05908-14927.

Cees van der Kooij

Europese Almanak 1988

Het Bureau Den Haag van de Europese Commissie (Postbus 30465, 2500 GL Den Haag) publiceerde in april de 1988-versie van de handzame mini-almanak 'Europese almanak 1988'. Deze almanak bevat gegevens over de EG als organisatie en een groot aantal nuttige adressen. De almanak is gratis verkrijgbaar.

NBJG

De NBJG publiceerde in een rood kaftje het jaarverslag over 1987 en het beleidsplan 1988. Zowel het verslag als het plan is positief van toon. Er is binnen de NBJG duidelijk sprake van een nieuw elan en van nieuwe initiatieven. Daartoe heeft zeker de erkenning van het belang van de NBJG door het ministerie van WVC bijgedragen: het ministerie verhoogde de subsidie met f 34.000,-. In september a.s. viert de NBJG het zesde lustrum. Nadere inlichtingen: Bureau NBJG, Pr. Willem Alexanderhof 5, 2595 BE Den Haag.

Ongehoord en ongezien geregistreerd

Geluidscassettes

VPRO-Radio biedt geluidscassettes aan van de volgende uitzendingen:

- *Het Spoor*:
- *De jaren zestig* (elf programma's op één cassette, f 70,00);
- *Passages, Passanten*:
- *Nieuw-Guinea*: literatuur van en over Nieuw-Guinea (f 10,-);
- *Peter Martens*: gesprek met de fotojournalist van het jaar 1987 (f 10,-);
- *De schone zakdoek*: een programma over het surrealistische tijdschrift 'De schone zakdoek', dat tussen 1941 en 1944 in een oplaag van één exemplaar in Nederland verscheen (f 10,-).

Bestelling door overmaking van het bedrag op giro 444600 t.n.v. VPRO-Hilversum met vermelding van de gecursiveerde titels.

Video

In de boekhandel is een video-programma over Mondriaan verkrijgbaar: 'Mondriaan - van figu-

ratie naar abstract. Speelduur 52 minuten, prijs f 99,-. De Rijksvoorlichtingsdienst Mediatheek (Postbus 2006, 2500 EA Den Haag, tel. 070-614181) stelt een videoband samen onder de titel *'Wat dacht je van herdenken?'*. Op deze band staan drie programma's:

- 'Wat dacht je van herdenken?' (28 min.);
- 'Honger' (20 min.);
- 'Een leger van gehouwen steen' (17 min.).

Bij de videoband behoort een summier docentenhandleiding en een kopieerbaar leerlingenblad (resp. op Lbo/Mavo-niveau en Havo/Vwo-niveau). De prijs is f 45,-.

Film en Video

In april 1988 verscheen het supplement van de Film en Videocatalogus van de Rijksvoorlichtingsdienst Mediatheek (zie boven). Interessante filmaanwinsten voor docenten geschiedenis/staatsinrichting zijn:

- MS 2258: B 248 *Eine deutsche deutsche Sackgasse* (kl., 42 min., Duits) over de Duits-Duitse grens;
- MS 2238: *Un pueblo na kaminda/Een volk op weg* (kl., 75 min.) o.m. over de geschiedenis van de Nederlandse Antillen en Aruba;
- EV 760: *Honderd jaar spoorwegen* (zw-w., 30 min., ook op video) film uit 1939 over honderd jaar spoorwegen in Nederland;
- PS 206: *Bezoek van Minister-President Lubbers aan Moskou* (kl., 20 minuten, alleen op video) bezoek uit 1986;
- PS 207: *Een plaatje van de Kamer* (kl., 20 min., alleen op video), uitleg van de werking van de parlementaire democratie;
- EV 761: *Stationsarchitectuur* kl., 9 min., ook op video).

Cees van der Kooij

Ingezonden brief

Hoeveel Staatsinrichting moet er in de basisvorming?

Nu het wetsontwerp voor de basisvorming in het voortgezet onderwijs in de Tweede Kamer ter discussie is gesteld, blijkt dat er nog lang geen sprake is van algemene tevredenheid over de voornemens van de regering. Eén van de geluiden die men heeft kunnen vernemen is, dat het mede van de eindtermen voor de diverse vakken zal afhangen, of de plannen worden goedgekeurd. Daarmee wordt de aandacht gericht op de nadere invulling van de 14 vakken,

waarmee eindtermencommissies op dit moment bezig zijn.

Eén van de noodzakelijk geachte vakgebieden is dat van geschiedenis en staatsinrichting. Voor het geven van dit vak worden volgens het wetsontwerp 200 lesuren uitgetrokken: als we dit omrekenen naar het aantal lesuren per week (een getal waarbij de meesten van ons zich iets meer kunnen voorstellen), betekent dat gemiddeld iets meer dan 1 1/5 lesuur per week gedurende drie jaar. Ter vergelijking: op het huidige Lbo krijgen de leerlingen minimaal 120 uur aardrijkskunde/geschiedenis, waarvan ongeveer de helft aan geschiedenis wordt besteed, op het huidige Mavo wordt minimaal 240 uur aan geschiedenis en staatsinrichting besteed (drie jaar 2 uur per week), op het Havo minimaal 280 uur, op het Vwo minimaal 320 uur. Dat betekent dus dat voor veel leerlingen – de Lbo-leerlingen uitgezonderd – het aantal lesuren geschiedenis en staatsinrichting in de eerste drie jaar van het voortgezet onderwijs minder wordt.

Een deel van dit mindere aantal uren zal moeten worden besteed aan het onderdeel staatsinrichting. Voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs is dit tamelijk nieuw. De aandacht voor het onderdeel staatsinrichting is in de huidige situatie meestal gering, niet omdat de leerkrachten het niet belangrijk vinden, maar omdat ze weten of ervaren hebben dat jonge leerlingen in de leeftijd van 12 tot 15 jaar vaak niet of nauwelijks wat kunnen uitrusten met de veelal abstracte stof.

Waarom lijkt staatsinrichting dan toch een bijzonder gewicht te krijgen in de inhoud van de basisvorming? Dat komt waarschijnlijk omdat er bij het opzetten van de basisvorming een fundamentele denkfout is gemaakt. Eén van de doelen van 'basisvorming' is de leerlingen die basiskennis en vaardigheden aan te leren, die nodig zijn om als volwaardig lid van de samenleving te kunnen functioneren. Dat een behoorlijke dosis staatsinrichting erbij hoort als men kinderen als volwaardige maatschappij-leden wil afleveren, ligt voor de hand. Hierbij wordt gewerkt vanuit de veronderstelling dat basisvorming eindonderwijs is, of in elk geval eindonderwijs in dié dingen, die iedereen in ieder geval zou moeten weten en kunnen.

Wanneer de eindtermencommissie voor geschiedenis en staatsinrichting het eisenpakket voor het staatsinrichting-onderwijs vanuit een dergelijke inspiratie gaat invullen, ligt het voor de hand dat de toekomstige leerling in de basisvorming een niet geringe klus te wachten staat: een parlementair stelsel in een constitutionele monarchie, ministeriële verant-

woordelijkheid, kabinetsformaties, de rol van het staatshoofd, het proces van wetgeving, de macht van het parlement, de invloed van de kiezer op de samenstelling van een regering, een onafhankelijke rechterlijke macht, maar ook: internationale samenwerking en supranationale machtsvorming, belangengroepen, pressiegroepen, ideologieën, mensenrechten en burgerrechten, etc., etc. Arme leerlingen van de basisvorming. Arme leraren die dat allemaal moeten uitleggen.

Het gevolg van het verplicht stellen van veel van dit soort stof zal zijn, dat alle leerlingen zullen worden gedwongen op een veel te vroege leeftijd voor hen uiterst weerbarstige zaken in het hoofd te stampen (veel anders zal er – bij gebrek aan mogelijkheden om één en ander echt begrijpen – niet op zitten). Mede hierdoor zullen zij een grondige weersin opbouwen tegen 'politiek' en aanverwante zaken. Dit kan toch nauwelijks de bedoeling zijn.

Er is nog iets wat degenen die moeten beslissen over de inhoud van de basisvorming bij hun overwegingen zouden moeten betrekken. Het aantal uren voor geschiedenis en staatsinrichting zal minder zijn dan op het huidige Mavo. De 2 uur per week die de Mavo-leerlingen thans volgen zijn al het absolute minimum om behoorlijk geschiedenisonderwijs te kunnen geven. Als staatsinrichting een groot deel van de aandacht zou opeisen, zou het niet meer mogelijk zijn nog een behoorlijk geschiedenisonderwijs te realiseren.

Moet dit voor degenen die over de inhoud van de basisvorming zullen beslissen een zwaarwegend argument zijn? Naar onze mening wel. Geschiedenis brengt leerlingen in aanraking met de eigen Nederlandse culturele traditie én met die van anderen. De onderlinge beïnvloeding van culturen is gedurende de gehele geschiedenis een essentieel verschijnsel geweest. Kennisnemen van datgene wat ver en vreemd is, draagt bij tot een groter respect voor anderen en meer mogelijkheden om de eigen standplaatsgebondenheid te relativiseren. Daarnaast is een goed begrip van de eigen culturele traditie onmisbaar voor de eigen plaatsbepaling t.o.v. het verleden en t.o.v. de rest van de wereld. De culturele taak van het geschiedenisonderwijs wordt belangrijker naarmate de Nederlandse samenleving zich meer ontwikkelt tot een multiculturele samenleving. Voor een goed begrip is echt historisch besef nodig, wat iets heel anders is dan een soort vertederende belangstelling voor de curiositeiten van vroegere en verafgelegen culturen (Ontdekje-plekje-geschiedenis). Ontwikkelen van historisch besef vraagt (veel) tijd. Bij het ontbre-

ken van tijd onttaardt geschiedenisonderwijs in uit het hoofd leren van onbegrepen schijnbaar zinloze eigenaardigheden van andere mensen. Op die manier werkt geschiedenisonderwijs zelfs contraproductief.

Er is meer dat verloren gaat bij het ontbreken van een behoorlijk geschiedenisonderwijs. Geschiedenis leert je om feiten en meningen te onderscheiden, om daarna een eigen oordeel te ontwikkelen. Geschiedenis leert de leerlingen kritisch met informatie om te gaan, een belangrijke vaardigheid in een maatschappij die met steeds meer informatie overstromd wordt. Geschiedenis kan dienen om actuele problemen te verhelderen door niet slechts aandacht te besteden aan de actualiteit-vande-dag, maar aan problemen van oorlog en vrede, van armen en rijken, van internationale conflicten, van vrouwen en mannen gedurende langere tijd en op meerdere plaatsen in de wereld. Tenslotte kan geschiedenis bijdragen aan een zinvolle(re) vrijetijdsbesteding, door die kennis en vaardigheden aan te brengen die nodig zijn om de wereld om je heen te kunnen begrijpen zoals die historisch gegroeid is.

Komt dit alles er nu op neer, dat de staatsinrichting maar moet worden weggelaten, omdat geschiedenis zo belangrijk is? Natuurlijk niet. Veel inzicht in de staatsinrichting is nodig. Alleen moet niet de denkfout worden gemaakt dat een voltooide staatsburgerlijke vorming in de basisvorming mogelijk is. Daarom zullen de eindtermen voor wat betreft staatsinrichting zich moeten beperken tot kennis over en inzicht in staatsvorming en besluitvorming in het verleden en een inleiding in de belangrijkste principes van de staatsinrichting, zoals besluitvorming, medezeggenschap, etc. Daarnaast zal verder staatsinrichtingonderwijs voor iedere leerling in elk soort vervolgonderwijs verplicht moeten worden gesteld. Dit zou bereikt kunnen worden door iedere leerling te verplichten in het vervolgonderwijs ofwel geschiedenis en staatsinrichting, ofwel maatschappijleer te kiezen. In de lessentabel van de basisvorming moet het aantal uren voor het vak geschiedenis en staatsinrichting tenminste gebracht worden op het niveau van het huidige Mavo, dat wil zeggen 240 uur. In de eindtermen voor geschiedenis zou ervoor gewaakt moeten worden dat de hierboven beschreven doelen van het geschiedenisonderwijs ook werkelijk worden bereikt, en dat de kostbare tijd niet wordt besteed aan het ontwikkelen van een vertederende interesse voor die merkwaardige mensjes van vroeger.

Karin Loggen
Arie Wilschut

STUDIEDAG CENTRAAL SCHRIFTELIJK EINDEXAMEN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING 1989

Hoewel het CSE geschiedenis en staatsinrichting 1988 nog maar nauwelijks is afgerond willen we graag uw aandacht vragen voor het CSE 1989. Een van de twee onderwerpen daarbij zal zijn:

CHINA NA DE DOOD VAN SOEN YAT-SEN TOT HET MODERNISERINGSPROCES ONDER DENG HSIAO-PING 1925–1986

Als voorbereiding op dit examenonderdeel wordt door de VGN voor geschiedenisdocenten (en andere belangstellenden) op de voor China historische dag ZATERDAG 1 OKTOBER 1988 een bijzondere studie-

dag georganiseerd. Op die dag houden vijf gerenommeerde China-specialisten een lezing die gebaseerd zal zijn op de stofomschrijving.

In tegenstelling tot eerdere berichten wordt

deze dag gehouden in het Centraal Faculteitengebouw van de Rijksuniversiteit Leiden (RUL).

Deelnemers aan deze studiedag ontvangen een *nascholingscertificaat* van de RUL.

De volgende sprekers zullen hun medewerking aan de studiedag verlenen:

I. Tijdstip: 10.00 uur tot 11.30 uur

A	Prof. Dr. E. Zürcher	– periode 1925–1949 gezien vanuit de KMT.
B	Drs. L.M. Douw	– periode 1925–1949 gezien vanuit de CCP.

II. Tijdstip: 12.00 uur tot 13.30 uur

A	Drs. H. Floor	– De Chinese Volksrepubliek, 1949–1976; de binnenlandse politiek.
B	Drs. S.R. Landsberger	– De Chinese Volksrepubliek, 1949–1976; de buitenlandse politiek.

Tijdstip: 13.30 uur tot 14.30 uur

Lunch en mediamarkt (grotendeels verzorgd door de Vereniging Nederland China – VNC).

III. Tijdstip 14.30 uur tot 16.00 uur

A	Dr. E. Vermeer	– het moderniseringsproces onder Deng Hsiao-Ping tot 1986.

N.B. Na iedere lezing is er gelegenheid tot het stellen van vragen.

De deelnemers aan deze studiedag ontvangen:

- een syllabus met bijdragen van alle sprekers en bijdragen van andere China-deskundigen (o.a. prof. dr. K.W. Radtke en prof. dr. J.M. Pluvier)
- een relevante literatuurlijst betreffende het onderwerp.

De totale kosten voor de studiedag bedragen f 75,- per persoon; voor leden van de VGN f 65,-. Hierbij is inbegrepen een lunch, koffie en thee, en de syllabus (omvang ca. 120 pagina's).

Een ieder die deze studiedag wil bijwonen kan zich daarvoor opgeven door middel van een brief(kaart) naar:

Coördinatie Nascholing (RUL)
t.a.v. Mw. I.C. Leenstra
Rijnsburgerweg 146
2333 AJ Leiden

Wilt u bij uw aanmelding vermelden naar welke van de eerste twee lezingen (A of B) uw voorkeur uitgaat. Wilt u tevens vermelden op welke school en schooltype u werkzaam bent en in welk vak; en of u lid bent van de VGN.

Na uw aanmelding ontvangt u zo spoedig mogelijk een bevestiging met een routebeschrijving en de wijze van betaling (de parkeergarage van de Rijksuniversiteit staat ter beschikking).

Voor nadere inlichtingen betreffende deze studiedag kunt u contact opnemen met:

Mw. D.H. Verhagen, Tiboel Siegenbeekstraat 28, 2313 HB Leiden. Tel. 071-122697 of met:

W.H. Blok, tel. 01804-30504
R.C. Seriese, tel. 078-153789

TONEEL EN CABARET TUSSEN 1935 en 1945

In het Amsterdamse verzetsmuseum is vorig jaar een tentoonstelling gehouden die gewijd was aan de houding van toneelspelers/sters en cabaretiers/tières tijdens de crisistijd en de bezetting. Naar aanleiding daarvan is een videoband gemaakt.

Duidelijk blijkt dat de crisis ook op het theater drukte, de werkloosheid onder de artiesten groot was. Tijdens de bezetting kwamen ze voor de keus te staan om al dan

niet lid te worden van de cultuurkamer. Uiteindelijk traden, onder druk, 200 acteurs en actrices toe, 80 – waaronder 35 Joden – stopten met toneelspelen.

De videoband is vooral boeiend door enkele interviews, onder andere met Wim Ibo, waarin wordt ingegaan op de keuze van destijds. Mavo-scholieren die de band te zien kregen kwamen tot levendige discussies over 'goed' en 'fout' in de oorlog.

Wie nadere informatie over de band wil met het oog op gebruik in de eigen les kan zich wenden tot de heer C.F.M. Fessem die inhoudelijk voor de film verantwoordelijk is.
Adres: Waverstraat 56hs,
1079 VN Amsterdam, tel. 020-461352.

Inleverdata van kopij voor de Kleio-Krant

Wij streven er naar dat KLEIO in de eerste helft van de maand in de brievenbussen ligt. Om dat mogelijk te maken vragen wij u om u aan deze data te houden.

ER KAN BEST WEL EENS VAN
AFGEWEKEN WORDEN IN
SPOEDGEVALLEN, MAAR
ALLEEN NA OVERLEG
VOORAF MET DE EIND-
REDACTEUR.

Datum dat de berichten uiterlijk
gearriveerd moeten zijn:
septembernr. 25 augustus
oktobernr. 22 september
novembernr. 20 oktober
decembernr. 17 november

De aard van de KLEIO-KRANT
vraagt om berichten, niet om
artikelen.

Toesturen aan de eindredacteur:
T. Bogaerts, Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein, tel. 03408-
83576.

KLEIO-DIDACTICA – LEERLINGENMATERIAAL

Onder de titel KLEIO-DIDACTICA geeft de VGN leerlingenmateriaal uit.

Nog leverbaar zijn:

- KD 1 'n Land zonder Leerplicht
KD 2 Van Sodom tot Rhijnau-
wen

Dit zijn leerlingenboekjes met
stevige kaft, geniet, ca. 24 blz.
Prijs:

1 t/m 4 ex. f 5,- per stuk
5 t/m 10 ex. f 3,50 per stuk
11 t/m 20 ex. f 3,- per stuk
meer dan 20 ex. f 2,50 per stuk
Alles inclusief porto.

- KD 6 Over leven
KD 8 Suriname
KD 11 Het Algemeen Kiesrecht
in Prenten

- KD 12 De lange weg naar
Ulongué. Een kleine ge-
schiedenis van Mozam-
bique

- KD 14 Hoe de Sowetostraat zijn
naam kreeg. Apartheid in
Zuid-Afrika

- KD 15 Honderd jaar landbouw-
geschiedenis 1880-1980

Dit zijn boekjes met een stevige
kaft, geniet, ca. 40 blz.

Prijs: f 2,75 per stuk.
Er komen portokosten bij: voor
1 t/m 5 ex. f 5,-, voor 6 t/m 10
ex. f 7,50 en voor meer dan 10
stuks f 10,-.

U kunt bestellen door overmaking van het betreffende bedrag op
postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag. Vergeet niet
het gewenste nummer en de hoeveelheid op te geven.

- Mini-didactica 2 De Gemeente
Mini-didactica 3 Verkiezings-
affiches in Nederland vanaf
1917

- Mini-didactica 4 Uit betrouwbare
bron

Dit zijn leerlingenboekjes van
20 pagina's, voorzien van multo-
perforatie; geen stevige omslag.
Prijs: f 1,50 per stuk.
Er komen portokosten bij: voor
1 t/m 5 ex. f 5,-, voor 6 t/m 10
ex. f 7,50, voor 11 en meer ex.
f 10,-.

DEZE MAAND IN SPIEGEL HISTORIAEL

Het juli/augustusnummer van SPIEGEL HISTORIAEL is een thema-
nummer over ARCHEOLOGIE.
Het staat onder speciale redactie van Drs. Gertrudis A.M. Offenberg
en bevat de volgende bijdragen:

ARCHEO-LOGICA door Gertrudis Offenberg

DE NEDERLANDSE ARCHEOLOGIE door Prof. Dr. W.A. van Es

DE ARCHEOLOGIE VAN HET CULTUURLANDSCHAP
door Prof. Dr. H. T. Waterbolk

ARCHEOLOGIE/VOLKENKUNDE/ETNO-ARCHEOLOGIE
door Prof. Dr. J.D. van der Waals

'WAT HEBBEN JULLIE HIER GEVONDEN?' VAN OPGRAVING
NAAR DE BETEKENISSEN VAN ARCHEOLOGISCHE DATA
door Ineke Abbink en Drs. Linda L. Therkorn

MEDITERRANE ARCHEOLOGIE IN BEWEGING
door Dr. D. G. Yntema

POLITIEKE MOTIEVEN IN DE GRIEKSE KUNST UIT DE
6^e EN 5^e EEUW VOOR CHR.
door Dr. H.A.G. Brijder en Drs. J. Beelen

TEMPELONTWERPEN IN DE OUDHEID door J.J. de Jong

GEBRUIKSSPORENANALYSE OP VUURSTEEN
door Drs. Annelou van Gijn

COMPUTERSIMULATIE IN DE ARCHEOLOGIE
door Dr. Pieter van de Velde

Te bestellen bij Drukkerij Ten Brink Meppel b.v.,
postbus 64, 7940 AB Meppel, (05220) 54646.
Ook verkrijgbaar bij de boekhandel.

FEESTELIJKE JAARVERGADERING VGN ZATERDAG 17 SEPTEMBER 1988, 10.00 uur ARNHEM, OPENLUCHT MUSEUM

Op zaterdag 17 september 1988 is de VGN de gast van de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek (SHBO), gevestigd op het terrein van het Openlucht Museum te Arnhem. Het programma van de dag bestaat uit een ochtend- en een middagdeel. Het ochtenddeel omvat een drietal lezingen:

- A. Sits, door H.J. van Zuthem,
- B. Houtimport in de 17e eeuw, door L.A. van Prooije,
- C. Boerderijtypologie in Nederland, door C.S. Huijts.

Het middagdeel sluit aan bij de lezingen:

- A. Rondleiding in de Zaanse Buurt, waarbij het gebruik van sits centraal staat,
- B. Bezichtiging van de palltrokmolen en eventueel andere molens o.l.v. L.A. van Prooije,
- C. Bezichtiging van verschillende boerderijen o.l.v. C. Huijts.

De leden van de VGN die de feestelijke jaarvergadering wensen bij te wonen krijgen op vertoon van de uitnodigingskaart gratis toegang tot het museum. Daarnaast biedt de VGN hen een lunchpakket aan of een korting van f 7,50 op de lunchprijs in een van de horecagelegenheden op het terrein. Voorts ontvangen alle deelnemers gratis het boekje 'Boerderijen bekijken' van de SHBO.

U kunt zich aanmelden door op een briefje te vermelden:

- Naam, adres, postcode en woonplaats,
- Uw keuze uit het programma (A, B of C). Wilt u s.v.p. vermelden wat uw *eerste* keuze en wat uw *tweede* is.
- Gebruik van het lunchpakket of de korting van f 7,50 op de lunchprijs.

Deze gegevens dient u *uiterlijk 1 september* in een ongefrankeerde enveloppe te zenden aan: VGN, Antwoordnummer 43213, 2504 WB 's-Gravenhage.

Mocht u over nadere informatie willen beschikken, dan kunt u contact opnemen met Mevr. H.A.M. Mulkens-Harmeljeer, 05923-424.

Tevens wordt in de ochtend door het bestuur van de VGN de Huib de Ruyterprijs uitgereikt.

postzegel
niet
nodig

VGN

Antwoordnummer 43213

2500 WV Den Haag